

ШУХРАТ

МАШРАБ

РОМАН

ТОШКЕНТ
"ШАРҚ" НАШРИЁТ-МАТБАА
КОНЦЕРНИНИНГ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
1998

«... ҚОШИ ҚАРОСИНИ КҮРУНГ»

Омади келган йигитнинг севгани ҳам олдидан чиқади.

Баҳор нафаси қайта бошлабди. Аммо саратон яллиғи ҳали олисда. Қамиш бўғотларга баҳор кўркини бахш этган кўкатлар орасида унган мунчоққўз сариқ чечаклар ва лолақизғалдоқлар қорамтир тортиб, ял-ял ёнган гуллари тўкканлар. Болаларнинг чўнтагида ҳовуч-ҳовуч гўра, тиши йўқ кексалар оғзининг сувини келтириб, касир-касир чайнайдилар. Барра ўту турли-туман гул-чечагини кўз-кўз қилмаган боғу хиёбон йўқ.

Бу пайтда жажжи шаҳар — Наманганнинг тили чучук қизлари-ку, жуда очилиб кетадилар. Қирқ кокил қилиб соч ўришу сатанг қилиб фарқ очишни ўшаларга чиқарган! Хипча белларни янада хипча ва нозик қилиб чиққан беқасам нимчалар уларни самбитқомат қилиб юборади. Уларнинг бу пайтдаги юриш-туришлари ва гап-сўзларида ўзгача бир латофат ва назокат бор. Токзорун олмасор, анжирзорун анорзорлардан янграган, завқ-шавққа тўлиб тошган ашулаю яллалари баҳор нафасини гуркиратиб, олис-олис умид манзилларига чорлайди. Кампирлар ёшлигини қўмсаб, димоғига ялпиз тутса, чоллар неварасига ясаб берган варракларининг учишини ҳассага энгаҳини тираб томоша қиладилар. Фақат дала бошида деҳқоннинг иши жадал. Айни тут пишиғи.

Машраб жилдини бўйнига осиб, тор кўчани ёқалаб бораркан, бир тўда қизларнинг беғубор ва шўҳ қийқирғи диққатини тортди. Товуш келган томонга қараб эди, аввалон кўзига тарвақайлаб ўсган тут ва тағи билан битта бўлиб тўкилган марварид тутлар кўринди. Тутнинг қалин шохлари орасида бир одамнинг шарпаси кўзга чалингандай ҳам бўлди. Тутнинг бир шохи кўча томонга қанотини ёзиб тушган, баҳор ёмғирида ивиб нураган деворга тиркалиб турарди. Устидаги одам шу шохни силкиган шекилли кўча томонда ҳам тут ер билан битта бўлиб ётибди!

Йигитнинг кўнгли суст кетди-ю, лекин териб ейишга журъат этмай турган эди, яна қизлар чугил-

лашиб бердилар. Машраб уларнинг сўзларини аниқ эшитди:

— Ҳой, сал тўхтаб тур, ердагиларни териб олайлик, ахир.

— Вой, ўл, бошимни гурра қилдинг!

— Вой-вой-вой, бўйнимдан ичимга тушиб кетди. Бунча муздай экан!

Тут устида шериклари қотиб-қотиб кулар, тепадан уларга таъна қиларди:

— Мен тутнинг устида қаққайиб, сенларнинг териб бўлишларингни кутиб тураманми! Кетмайди! Чодир топларинг! Бўлмаса ҳозир тушиб кетаман!

Ораларида тутга чиқадиغان «азамат»лари йўқ шекилли, қизлар чувиллашиб қолди:

— Жон Арзигул, бу шахтингдан қайт, ўзинг яхши қизсан-ку.

— Ақлли қизсан, доносан!

— Чиройлисан, жиблажибонсан!

Кулги орасида бошқа бири кекса хотинлардек салмоқлади:

— Илойим, яхши жойлардан ато қилсин!

Яна чуввос кулги-қийқириқ кўтарилди. Ҳовлида қизларнинг ўзидан бошқа ҳеч ким йўқ шекилли, улар бегубор ҳазиллашар ва беҳадик кулишарди.

Тутдан туриб Арзигул «кекса хотин»га пичинг қилди:

— Ўзингга тила, ўзингга, мингяшар ойим! Меники тайёр!

— Вой, ўлмасам!! — бу қутилмаган гапдан қизлар ҳайрат аралаш чувиллашди. Уларни биттаси босди:

— У бир қоп ёнғоқ-ку, шунга ишониб ўтирибсизларми, суф-е, ҳаммаларингга!

— У ичидан пишган! — деди барибир қайси бири унинг оҳангида.

Шу маҳал жиддий товуш янграб қолди:

— Чодир йўқ, Арзигул, чойшаб топиб чиқдим, мана.

— Нима бало, ачангни ўлимлигини олиб чиқдингми? — тепадан тегишди ўша Арзигул дегани.

Арзигулнинг гапига кимдир пастдан жавоб қайтарди, лекин уни Машраб эшитолмади. Яна кулги кўтарилди. Тепадаги қиз уларга қўшилиб хандон солаётган бўлса ҳам, товуши алоҳида ажралиб турарди, худди бўғиқ қувурдан отилиб чиққан баҳор тошқинидек жанрангдор ва шўх эди. Машраб бу алоҳида кулги келган

томонга ялт этиб қараб, бўз кўйлакли, сочини бошига ўраб тангиган, ялангоёқ, дуркунгина бир қизни кўрди. Унинг юз-кўзи қалин барглр орасида яхши кўринмас, бунинг устига ёни билан турарди. Шу баҳорда товуши дўриллаб, қиз деса, қулоғи қимирлайдиган бўлиб қолган йигитнинг шундай ёқимли товуш эгасини кўриш иштиёқи шу онда уйғониб қолди. Йўлнинг у бетидан бу бетига ўғри юриш қилиб ўтди. Бўйинини чўзиб аста мўралади. Эшиқдан биров чиқиб қолса ё бирон қиз кўриб қолса нима бўлади, деган андиша хаёлига ҳам келмади. Хуллас, у ёққа ўтиб аста қаради, бу ёққа ўтиб барглр орасидан мўралади — ахийри, башарасини кўрди. Кўрди-ю, илон авраган қурбақадай қотди-қолди. Умри бино бўлиб бунақа истарали қизни кўрмаган! Ҳалигина ердан териб олган тутнинг қўлидагиси қўлида, оғзидагиси бўғзида қолди.

Оламнинг бу ташвишларидан беҳабар қиз ҳамон шўхлик билан ўртоқларига гап отар, гоҳ у шохни, гоҳ бу шохни силкиб, гоҳ кичкина оёқлари билан гурс-гурс тепиб, ўртоқларини шоширарди. Марварид тутлар дув-дув тўкиляпти.

Ана шунда тут устидаги қиз торгина кўчанинг четида бақа бўлиб турган йигитни кўриб қолди.

— Вой, ўлмасам, кўчада бир киши қараб турибди! — деди-ю бир қўлини юзига парда қилди. Шу заҳотиёқ бир қиз кўча эшигини очиб қаради ва уни кўрибоқ эшикни тарс ётди, ичкаридан товуш келди:

— Ўпкангни бос! Киши эмас, ёшгина бола-ку!

Шу гап сабаб бўлдимиз ёки бояги ҳаракати бир ҳазилмиди, тут устидаги қиз қўлини юзидан олиб, пешанабогининг бир учини қайириб тишлади ва қиё боқиб йигитга гап қотди:

— Силкитиб берайми, тут ейсизми?

— Майли, — деди Машраб оёқ-қўли бўшашиб.

Қиз икки шохни ҳатлаб ўтиб, кўча томон шохига оёғини қўйди ва гурс-гурс тепди. Марвариддек тут, ғарқ пишиб, бир имо-ишорага илҳақ турган экан, дув тўкилди. Ярми кўчага, деворнинг у ёғига, ярми ҳовлига тушди.

Машраб миннатдор қараб, саралаб-саралаб тера бошлади. Тут чиндан ҳам роса пишган экан, қўлида шираси қолиб, бармоқлари бир-бирига ёпиша бошладди. Гарчанд кўзи ерда, тўкилган тутларда бўлса ҳам хаёли тепада, тўғриси, тут устида турган соҳибжамолда эди. Хаёлида у қиз кўзини узмай кузатиб тур-

гандек туюларди. Шу сабаб бошини кўтариб юқорига қарашга ботинолмас эди. Вужудда аллақандай майин титроқ ва қалбида шу замонгача бўлмаган алланечук ҳаяжон бор эди. Уни тизгинлаб, ерга қаратиб турган куч ҳам шу титроқ ва шу ҳаяжон эди. Йўқ, бу куч ҳам эмас, бошқа бир нарса. У нарсанинг нималигини Машрабнинг ўзи ҳам ҳали билмасди. Хуллас, у бошини кўтаришга, қалби интилган қизга қарашга журъат этолмас, аммо хаёли унда, унинг ёнган кўзларида, қўнгироқ овозида эди.

Қиз чиндан ҳам уни кузатиб турган эканми, Машраб ердан сал бошини кўтариши билан яна гап қотди:

— Тўйдингизми, ё яна силкиб берайми?

— Бўлди, раҳмат, тўйдим, — деди Машраб ва қизнинг кўзига кўзи тўқнашиб, бутун аъзойи бадани ловиллаб ёниб кетди. Унинг қаршисида ўн гулидан эндигина бир гунчаси лаб кўрсата бошлаган нав-ниҳол қиз турарди! Қиз эмас, пари, дейсиз: қош-кўзи келишган, гунча даҳан, оғзидан шакар тўкилади.

Шу ҳушини олиб қочдимиз ёки йигитлик журъати жўш уриб кетдимиз, Машраб бирдан луқма отди:

— Сиз қоқсангиз, қанча бўлса, еганим бўлсин!

— Вой, ўлмасам! — деган қиз тутнинг устида шошиб қолди. Тапир-тупир шохдан-шохга ўтиб, ўзини ерга «гуп» этиб отди. Унинг кўзи Машрабнинг кўзига қамти бўлган, унинг қаршисида кап-катта йигит, йигит бўлганда ҳам кўзлари алланечук ҳаяжон билан ёнган чиройли йигит турарди. «Сиз қоқсангиз, қанча бўлса еганим бўлсин!» деган сўзни ҳам шунақа чертиб айтдики, унинг юрагига ўқдек санчилди. Маъноси ялт этиб, ҳозиргача бепарво бўлган қизнинг кўзини мошдек очиб юборди. У келишган бир йигит билан ҳазилмutoйиба қилаётган экан! Ана, холос!

Арзигулнинг юраги гуп-гуп урар, хаёлида тут тагидаги йигит ҳамон ўша сўзини такрорлаб турарди.

— Ҳа, бунча! — деди дугоналари у томонда. — Ёв қувдимиз? Ўзингни бос.

— Ё даданг келиб қолдимиз?

Қизлар бири олиб, бири қўйиб сўроққа тутар, лекин Арзигул нимадир деб жавоб беришдан ожиз эди. Фақат:

— Бола эмас, кап-катта йигит экан-ку! — дея олди.

Қизлар яна жонланиб, бир нечтаси яна кулгига олди, бир нечтаси эшикка чопди.

— Йўқ, кетиб қолибди! — деди биттаси. Бошқаси гап қўшди:

— Келишгангина эканми? Балки қисматингдаги йигит ўшадир.

— Яхшилаб кўриб олдингми, тагин йўқотиб қўйиб, қидириб юрма! — деб кулди бошқаси.

— Ҳей, ўл, ҳазилинг қурсин! — деди Арзигул ва лекин бу сўздан қалбининг аллақаери галати бўлиб кетди. Ичидан «Ҳа, шунақаами, ҳали, ўйлаб гапир», деган нидо келди. Бу нидони унинг ўзигина эшитиб турарди. Шу боис гапни чалғитди:

— Менга териб қўйганларинг қани?

— Мана шу чодирдагининг ҳаммаси сеники, ўртоқ-жон! — деган қиз унинг башарасига қараб, Арзигулнинг ранги кўрққан кишиникига ўхшамай, ўзи ҳам тил билан айтиб беролмайдиган алақандай ҳис-туйғулар тўфониде эканини аниқ кўрди. Ниманидир фаҳмлагандек бўлиб, пастки лабини аста тишлади. Буни Арзигул фаҳмлади ва кўзини олиб қочди.

Бу пайтда кутилмаган учрашувдан карахт бўлиб қолган Машраб тўрвасини йўқотган гадойдек талмовсираб, бошини қуйи солиб боради. Ўзи нима гап? Бутун вужуди ўт бўлиб ёниб кетяпти. Умрида ҳеч бунақа бўлган эмас. Ҳа, тиззасида ҳам жиндай титроқ бор-а! Огир юк кўтаргани йўқ-ку, ё чарчадимми? Нимадан чарчайди? Тутга чиққани йўқки, оёғи толиққан бўлса! Тутда қиз, Арзигул эди-ку! Ҳа, ростданам, қиз нима деди-ю, у нима деб жавоб қилди, нега қиз тутдан ўзини ташлаб қочди?

Машраб бу қизиқ лаҳзани таг-томири билан идрок этиб ололмас эди. Анча ерга боргач, яна орқасига, ўша тутга, қиз турган шохга қарагиси келди, бир нарсадан ҳаё қилгандек тортиниб қаради. Ҳеч ким йўқ. Салдан кейин яна қандайдир куч орқага ундади. Яна қаради. Бу гал ҳам ҳеч кимни кўрмади. У қидирган одамни кўролмай энтикарди.

Машрабнинг бутун бадани мис бўлиб қизиб кетган, назарида ловулаб ёнарди. Кўча ёқалаб оққан, қирғоқларини майса-гиёҳ қоплаган ариқдан чатаногини кериб, юз-қўлини ювди. Муздай сув шундай хуш ёқардики, асти қўяберасиз! Бутун вужудига ҳузур-ҳаловат нур бўлиб унсиз тараларди. Бунга сари яна юзига сув сочар, бўйнилари қўшиб юварди. Оромбахш томчилар қизиган юз-кўзининг тафтини олиб, нурли из қолдириб пастга думаларди, хаёлидаги кимсани янада равшанроқ, янада жозибалироқ кўрсатгандек, унинг кўркини очаётгандек бўларди.

Машраб ички бир ҳаяжон ва қалбини ларзага солиб келган нотаниш қувонч билан сувни ҳовучлаб, юзига сепмоқчи бўлиб эди, қўллари соҳилдаги гиёҳларга тегиб кетди. Ялпиз ҳиди анқиб, атроф атрга тўлди. Бу унга яна ҳам хуш ёқди. Ўсиб кетган, илк баҳорги кўм-кўк рангини кул тусига алмашган, узун ва сершоҳ ялпизнинг иккита нозик шохчасини тирноги билан узиб, димоғига тутди. Ундан таралган ҳидга тўймай, бармоқлари билан эркалади. Ана шунда ҳаммаёқни тутган алламбало бўй кўнглини яшнатиб юборди. Наҳот, ялпиз шунақа ёқимли ҳид таратса?! Шу оддий ялпиз-а! Бу мўъжиза она тупроқнинг ҳикматими ёки баҳорнинг кишиларга сахий инъомими? О, бу ерларда не-не гул-чечак, не-не гул-лолалар бор. Ҳаммасининг ўз ҳусни-кўрки, ўз атри-анбари бор!

Машраб яна иккита ялпиз баргини узиб ҳидлади, ҳузур қилди. Шу алпозда туриб қолди. Беихтиёр белидан қийигини ечиб, бир учига бетини артди. Артарди-ю, хаёлини яна ўша тутдан, тутда турган ўша қиздан узиб оломасди, у қуюндек беҳадик босиб келарди.

Машраб бошқа оламга кириб қолганга, бу оламда ҳали хаёлига келтирмаган ҳис-туйғулар ҳукмронга ўхшар эди.

Машраб яна орқасига қайтиб, ўша тутли ҳовлининг эшигида туриб қолди. Аланглаб, аллакимни қидирди. Тутнинг устларига қаради. Фарқ пишган тут марвариддек йилтиллаб, қуёш шуъалари тушган баланд шохлари эса, алоҳида товланади. Чумчуқлар гужгон ўйнаб, базм қурадилар, уларнинг тумшугидан узилган тутлар ерга тап-тап тушиб турибди. Бояги бижилдоқ қизлар эса, қаёққадир гумдон бўлишибди. Шу вақт бирдан нимадир даранглаб қолди-ю, юз чумчуққа бир кесак дегандек, паррандалар дув кўтарилдилар. Яна ҳаммаёқ жимиб қолди.

Машраб овоз келган томонга қараса, чумчуқларнинг ўтини ёрган тутнинг баланд шохига боғланган эски челақ экан. «Ипини ким тортиди экан? Ўша қизми? Исми нима эди? Ҳа, Арзигул деб эди-я! Қандай чиройли исм! Арзи гул эмиш, арзи гулга ўхшармиш! Қизиқ! Бу номни қўйган одам шу маънони билармикин?»

Бу исм Машрабнинг кўнглига шунақа яқин тушдики, агар биров «Бу исмни сен ҳалигина эшитдинг» деса, асти ишонмас эди. Ўё эсини таниганидан буён бу исмни билладигандек ва кўнда такрорлаб юрадигандек эди.

Машраб хаёл билан қанча туриб қолганини бил-

майди, бир вақт бундоқ қараса, тутни яна чумчуқлар талай бошлабди, чуғур-чуғури оламини бузашти.

Йўлда кекса бир хотин кўринди. Худди Машрабнинг олдига келганда у тўхтаб, бошидаги саватни ерга қўйди.

— Шу ёққа кетяпсанми, болам, нарироққача элиб бер, бўйним узилиб кетди-ку жуда.

Машраб саватни йигитчаларга хос шиддат билан даст кўтариб, бошига олаётган эди, хотин яна гап қотди:

— Мактабдан келяпсанми, болам, қани жилдингни менга берақол! Кимда ўқийсан, ўғлим?

— Мулла Бозор охунда.

— Ҳай, баракалла! Катта муллада ўқир экансан-ку! Бахтингни берсин, болам! Бозор охунд билимдон мулла, оқни қора демайди. Баъзи бировларга ёқмайди-ю, ўзи покиза одам, нафси ҳам ўлик. Жойнинг турини эмас, элининг эрини хуш кўради, барака топсин.

Анча ерга боргандан кейин хотин Машрабнинг бошидаги саватга қўл чўзди:

— Қани, болам, энди ўзимга берақол. Терим анча қотди, барака топ. Мен мана буёққа кетаман, — деди ва саватни унинг бошидан олиб, ерга қўйди-да, бир четини титкилади. Иккита ялпиз сомса олиб, Машрабга узатди. Чўнтагига бир ҳовуч кўк султон тўқди.

— Невараларимга олган эдим, тансиқ, — деди ва Машрабни қайта-қайта дуо қилиб, бошига саватни қўяркан, яна қўшди. — Яхши жойларга куёв бўлгин, болам! Хизр назар қилсин!...

«Куёв» сўзи Машрабнинг хаёлини яна чувалатиб юборди. Чувалган хаёл эса чақмоқ тезлигида яна ўша тутли ҳовлига олиб қочди уни.

Кўзининг олдидан ўша тут устидаги Арзигул кетмай қолди. У ким? Шу ҳовлида турадими ё?.. Ҳалиги ўртоғига нима деди? «Ўзингга топавер, меники тайёр» дедими? Бу нима дегани? Бир айтди-қўйдимикан?

Машрабнинг бу гапларга ҳеч ишонгиси келмасди, кўнгли «ҳазил қилиб айтди» дерди нуқул. Лекин кўнглининг алабир бурчи хира, тўғриси, хирароқ эди. Ана шунда бирдан бошқа бир фикр, зил тош оғирлигида босиб келди: хўш, уни қаердан топади? Топганда айтадиган сўзи борми? Тошингни тер, деса нима қилади? Эҳтимол, тенги эмасдир!

Г'ЛОН ТОПСА... Бир уни минг кўларга соларкан, ахийир, қал топади, бу... кейин бир гап була-

ди!» деб ўзига тасалли берди. Ана шунда «Эҳтимол, бу ерлик эмасдир, меҳмондир, бошқа шаҳарми, қишлоқдан келгандир? Унда нима бўлади, эҳтимол, мен экилмаган дарахтнинг мевасига сават тўқиб ўтиргандирман», деб иккиланиб қолди. Лекин ичидан «Шу ерлик, шу ерлик, изла, топасан», деган товуш садо бериб турарди.

Машраб мана шу товушга қулоқ солиб, уйига кириб келди. Кичкина ҳужрасида икки букчайиб чок тикаётган отасига қўлини кўксига қўйиб, салом берди-да, жилдини қозиққа илиб, ҳовлига сув сепишга киришди. У ҳовлининг четидаги ҳовузчадан сув олиб, челақлаб сепаркан, хаёли аллақандай тизгинлаб бўлмас туйғулар оғушида енгил учиб юрарди. Тилига нуқул оддий бўлмаган сўзлар тизими келар, газалга ўхшаб оҳанг кашф этиб, юрагини тўлқинлантириб юборарди, ҳар тўлқинлантирганда кўкси ларзага келиб, кўнгли ёришиб кетарди. Кўзига тушган оддийгина буюмлар, олисдаги дарахтларнинг учлари, том бошидаги кечагина қовжираган гиёҳлар, осмондан гоҳ-гоҳ учиб ўтган қушлар, мусичалар ку-куси, ҳатто челақ ботирганда тўлқинга келган ҳовузчадаги сув ҳам ажиб латофат ва гўзаллик касб этар, аллақандай бир оҳангда, ғалати бир тилда сўзлашаётганга ўхшарди. Шу сув, ариқда оқиб, челақка тўлиб, ҳовлига сепилаётган, майда нурли тангалардек сочилиб кетаётган сувда ҳам бугун қандайдир ўзгачалик бор, кечаги сувга ўхшамас, жони бор, тили бор, ҳатто қалбга руҳ бағишлайдиган яна алланимасидир бор эди. Лекин бу «алланима» нималигини Машрабнинг ўзи ҳам билмайди, тили билан айтиб беролмайди: аммо қалби, руҳи сезиб турибди. Ана шу ҳис-туйғу, ана шу ажиб ҳаяжон, тўлғоқ уни ҳовлига сув сепиб бўлгач, уйга, уйнинг бир бурчагига, ташқаридан кўринмас бу томонига ундади. У қозиқдаги жилдини олиб, китобининг устига бир варақ саргимтил Самарқанд қоғозини қўйди-да, қамиш қаламини довотта аста суқиб, қиртиллатиб ёза бошлади:

Офати жоним, эй санам, қоши қаросини кўрунг,
Икки юзига чулгонур зулфи сиёсини кўрунг.

Қандайдир ички бир тугён фикрини шошириб, шиддат ва қатъият, тотли гурур ва тизгинсиз сурур билан босиб келарди. Қўллари ёзишга улгурмас, улғуришга интилган сари хати бузилиб борарди, бўлмаса,

у жуда ҳуснихат. Ҳатто зуккотабиат, билимдон Бозор охунддек одам рамазон ва қурбон ҳайити олдидан талабаларга бериладиган илдилигларни унга кўчиртирарди.

— Ҳусни хат қалбнинг мусаффолигидан, фикрнинг тиниқлигидан кафолат, диққатингизни бузмасдан кўчиринг! — дейди, кўчирилганлардан баъзи бирларини томири ўйнаб кетган ориқ қўлларига олиб, ҳавас билан боқиб туради, сеvimли шогирдини дуо қилади, чунки унинг ўз хати хунук, чиройли ёзмоқ унинг армони эди.

Шу онда Машрабни хатнинг ҳусни эмас, фикрининг ҳаяжон билан равон тўкилиши кўпроқ қизиқтирарди, у ичидан тўлқин уриб келаётган завқ-шавқнинг измида бориб, сал муддатда битта газал тугатди. Тахаллус ҳам қидириб ўтирмади, отаси севиб чақирадиган Машраб номининг ўзини қистириб қўяқолди. Унинг Бобораҳим деган чиройли исми бор, лекин эсини танибдики, ҳамма Машраб деб чақиради.

Мана у ўша қўшимча номни қўйиб, ўзининг илк газалини ёзди-ю, юрагида алақандай ҳузурбахш ифтихор гуркираб кетди. Газални қўлига олиб бошидан оҳангини келтириб такрорлади. Ёмонмас! У ўқиган ва қироат қилиб юрган газалларга жуда-жуда ўхшарди. Лекин у ўша газалларга ўхшатиб эмас, бутун пайдо бўлган, қалбини ларзага солган ўз ҳаяжонини тизиб чиқди. Унинг кўз олдида Арзигул турди, ўша тутли ҳовли турди, қизларнинг қий-чуви эшитилиб турди, ҳатто ариқ бўйидан узиб олган ялпизнинг ҳиди димогидан кетмади. Ана шу лаҳзаларнинг нузли ифодаси бўлиб, ана шу газал тугилди ва қоғозга тушди.

Машраб бу газални шундай тугатди:

Машраби бенаводурам, васлинг учун гадодурам,
Ҳажр утига куёдурам, ёр жафосини кўрунғ.

Машраб ўз кўзларига ишонмас, лекин қалби ажиб бир ҳис билан тўлиқ, кўзлари бу таниш оламга бошқа бир назар билан боқарди. Бу оламда кўзга кўринмас оҳанг бор, ҳис-туйғу, газал бор эди. Бу газалга етгудек ҳаяжонни шу кунгача, шу он, шу дақиқагача сезмаганига, бирор марта газал машқ қилиш ҳаёлига келмаганига ажабланди.

Машраб ўрнидан туриб келиб, кўзларига мойли қоғоз ёпиштирилган деразани очиб юборди. Димогини

нечундир, олдин ғарқ пишган тут ҳиди, кейин ялпиз ҳиди тўлдирди. Чўнтагига кампир солиб қўйган кўксултон эсига тушиб, биттасини олиб оғзига солди. Ўткир тишлари билан карсиллатиб чайнаб, қўшни томларга, ҳув олисдаги новча теракнинг шаъмдек ёниб турган нишли учига қаради. Бирдан қўшни томига назари тушиб, қалин қамиш бўғотнинг шундоққина четида нимжонгина бўлиб, сояда очилгандек бир жуфт лолақизгалдоқни кўрди. Нимага уни шу кунгача кўрмаган экан? Бугун очилдими? Бугун очилса, иккаласи бирдан баробар очиладими? Қизиқ! Унинг назарида нозик лолақизгалдоқ ўзи билан Арзигул бўлиб кетди. «Бунча томнинг қалтис ерида унмаса!» — хаёлида чарх уриб ўтди. Кўнгли хира тортгандек бўлди. Лекин бошқа бир ҳаяжонли туйғу, янгигина битган газал гашти ва Арзигулнинг хаёли бу хираликни ўз ўпқонига тортиб кетди. Яна кўнгли ёришди. Кечга яқин ўша лолақизгалдоққа кўзи тушганда яна кўнгли бир ғалати бўлиб кетди, хаёли чувалди.

II

БОЛАЛИК

Машраблар пашша қўнмас кичкинагина ҳовлида турарди. Эшиқдан тўғри ҳовлига киришар, ҳовлида эса савлатга ўсгандек бир туп япалоқ ўрик бор эди. Ёз келса, сербутоқ шохларини кўм-кўк баргларга кўмиб, бутун ҳовлини қоплаб олади. Ҳовли янада торга ўхшаб кетади. Ўрик атрофини тешалаб, Машрабнинг онаси ўсма, ҳожирайҳон, кашнич экади, куз келса, рўзгорда ишлатилмаган майда нўш пиёзни суқиб қўяди. То совуқ тушгунча униб, кўм-кўк бўлиб қор остида қолади. Қор кетиши билан ҳовлининг чиройини очгандек барқ уриб, кўм-кўк бўлиб кетади. Она уни авайлаб, кўкидан 3—4 найчасини тирноқлаб олади-да, суюқ овқатнинг юзига кертлади. Остидан эса, сал ўтмай яна кўкариб чиқаверади. То кашнич сочиб, униб чиққунча эрмак. Ота ҳам «онангни деҳқончилигини кўр», деб тегишиб қўяди. Табиати равшан бўлса, баъзан райҳондан узиб, ҳидлай-ҳидлай масжидга чиқиб кетади. Бу онага жуда маъқул тушади. Чунки бу отанинг димоғи чоғлиги белгиси эди. Хуллас, ҳовлининг ҳусни ўша бир туп ўрик ва бир уй, бир айвон. Тўғри, унинг қаршисида уй

билан айвон сиқиб чиқаргандек кичкинагина ним қоронги ҳужранамо жой ҳам бор, бу Валибобонинг устахонаси. Валибобо бу ерда косибчилик қилади, сахтиён маҳсилар тикади. Ҳовлига қараган дераза, деразанинг шундоққина остига устанинг йўгон ёнғоқ гўласидан қилинган, ҳатто пўстлоғи шилинмаган иш тахтаси қўйилган. Уста унда иш бичади, чарм текислайди, ёнига пастак курси қўйиб, чок тикади, қолип қилади, шонга тортади, пардоз беради. Каллаи саҳарлаб урилган кўванинг товуши баъзан кам уйқу ва зийрак Машрабни уйғотиб юборади. У наридан-бери ювиниб келиб, отасига қараша бошлайди. Ип эшиб, мумлаб беради, баъзан қўнжларга енгил-елпи пайванд солади. Бигиз билан сўзан унинг бармоқлари узун, тирноқлари ҳар вақт олинган (отаси мажбур қилиб туради) қўлларида енгил кўчади. Лекин бирисипи¹ тез-тез ешилиб кетавериб, қатим ипини тутмай қолади. Ана шунда отасининг раҳми келади. Ўғлининг қўлидан сўзанни олиб, пухталаб қатим ипига улар экан, ўкинади:

— Қўяқол, болам, бу касб мен билан кетсин. Сен ўқишингни қил, — дейди азбаройи косибчилик жонидан ўтиб кетганидан, — қора қозон бир амаллаб қайнаб турибди.

Бу икки оғиз сўзда тонг отардан шом қоронғусига-ча икки букчайиб чок тикмоқ, шон-қолип қилмоқ ва бозорга элтиб, харидорга сарғаймоққача бўлган бутун азоб-уқубат, диққинафаслик жобажо бўлиб кетади.

Машрабнинг отасига раҳми келади. Чиндан ҳам падарига осонмас. Дам олиш нималигини билмайди. Жума намозига боришини ҳисобга олмаса, эрталабдан кечгача шу дўконда. Кўзининг нурини тўкиб, бир тешикдан икки ип ўтказиб чок тикади, бармоқларини қорайтиб пардоз беради. Мум ва гулхайрининг рангидан бармоқлари қорайиб, тирноқлари ейилиб кетган. Баъзан бозордан чеҳраси очилиб келмаса, кўпинча қовоғидан қор ёғиб, даргазаб қайтади.

— Эл-юртдан яна пул қочибди, харидор йўқ! — деб қўяди. Ана шу пайтда башарасига қараб бўлмайди — унниқиб кетади. Заъфарон ранги тег-тегидан кўкимтир тортиб, шундай ҳам чуқур кўзлари ич-ичига қудуқдек ботиб кетади. Эшикка кира солиб қийиққа тугилган маҳсиларни деразадан ҳужрага отади, йиғламоқдан бери

¹ Сўзан билан қатим ипини улаб турадиган мумланган, лекин тобланган қисқагина ип.

бўлиб уйга киради-ю, устки либосини ечиб чиқади. Ариқ бўйига ўтиб таҳорат олади, кейин бир томонига меҳроб нишона қилиб уч бурчак одми қийиқ ёпиштирилган бўз жойнамозни судраганча уйнинг тўрига ўтиб кетади. Уни ёзиб узоқ намоз ўқийди, Оллоҳга ёлборади ва охири ўпкаси тўлиб, кўзида ёш билан келиб, дастурхон ёнига чўкади. Иштаҳаси бўгилганча қуруқ чой ҳўплаб ўтириб-ўтириб, ахийри бир-икки қошиқ овқатдан тотинган бўлади-да, унга юзланади:

— Шунақа, мири кам дунё бу, ўғлим. Кимлар пулиннинг сассигидан ётолмайдилар, кимлардир қора чақага зор. Ҳунар рўзгор тебратмайдиган бўлиб қолди. Ўқи, зора илминг билан кун кўрсанг. Эсимни танибманки, менинг қўлимда сўзан билан бигиз, икки букчайиб чок тикаман. Онам мени уқубатга туққан экан! Худонинг кунни кўп, менинг нолам!

Мана бугун ҳам у бозордан бўғилиб қайтди.

— Одамларда инсоф қолмади. Молга харидор йўғ-у, терининг нархи фалон пул. Бу кўнчиларнинг калонди-моғлиги! Ишинг косиб билан битадиган бўлгандан кейин косибнинг аҳволига қарагин-да! «Нақд пулинг бўл-маса, насяга олиб тургин» эмиш! Гўё эртага бўталоқ ёнгоқ қиладигандек. Нася сал кечикса имонинг сачраб кетади-ю! Тавба қилдим, охирзамон яқинлашиб қолдимиз!

Валибобо серташвиш ўз хаёллари билан бўлиб, айвоннинг бир бурчагига мукка тушиб, китоб мутолаа қилаётган ўғлини кўрмади.

Машраб мактабдан келибоқ жилдни айвоннинг пеш қозигига илиб, домласидан сўраб олган Хўжа Аҳмад Ясавийнинг «Ҳикмат»ини зўр иштиёқ билан ўқишга киришган эди. Шеърларнинг равонлиги, ўйноқчилигини кўринг! Фикрларнинг равшан ва тиниқлиги-чи? Ҳаммаси уни мафтун қилиб қўйган эди. Ўқиш жараёнида ўз-ўзидан қандайдир оҳанг ҳам пайдо бўлди. Хиргойи қилса бинойидек чиқди. Кейин билса, оҳангни бозор бошидаги дарвеш-қаландарлардан эшитган экан. Бир маҳал ўқиб туриб, ўша дарвешларнинг айтиб юрадиганини ҳам кўриб қолди. Бурда нон кутган еридан танга чиққан тиланчидек яшнаб кетди. Шу сабаб бўлдимиз, боя йўлда топиб олган чақа эсига тушиб, уни жилдидан олди, қўлларида айлантириб салмоқлади. Пулмисан пул, ярақлаб турибди! Бола эмасми, дарвешлар айтиб юрадиган шеърни топгани устига бу пулнинг севинчи қўшилиб, яшнаб кетди. Гарчанд чакани топиб олган бўлса ҳам — уники, ҳалол қилиб

олди. Уч марта аста «Кимники? Кимники? Кимники?» деб атрофга аланглаб эди, ҳеч ким индамади. Демак, ҳалол, уники бўлди! Энди бемалол чўнтагига солса, ишлатса бўлади.

Машраб пулни осмонга отиб, кафтида тутиб олди. Ана шунда дадасининг кўзи тушиб қолди:

— Қулингдаги нима, ўғлим?

— Пул.

— Пул? Қаёқдан олдинг?

— Кўчадан топиб олдим. Тепаликнинг олдида ётган экан.

Ота пулнинг қанақалиги ва неча пуллиги билан ҳам қизиқмади, куфири чиқиб кетди:

— Қани, дарров олган ерингга ташлаб кел-чи! Чоп!

— Эгаси йўқ-ку! Уч марта «Кимники?» дедим.

Ота унинг гапига қулоқ солмасди:

— Сенга айтяпман! Олган жойингга элтиб ташла!!

Машраб болалигига бориб, пулидан ажралгиси келмас, қўлидан қочиб кетаётгандек кафтига маҳкам қисиб олган эди. Отасининг эса, бозори келишмай, бу ҳафта тери ололмагани алам қилиб турган экан, устига бу чипқон бўлдими югуриб келиб, бир тарсаки тортиб юборди. Пул Машрабнинг қўлидан учиб кетди. Ота баттар жаҳлга миниб, ўдағайлади:

— Қани, элтиб ташлайсанми-йўқми?

Чеккасини чангаллаб қолган Машрабнинг кўзидан тирқираб ёши оқару, ўзи отасидан кўз узолмасди. Отанинг эса, барибир раҳми келмас, тарсаки тортган мум юқи қўллари дир-дир қалтирарди. Назарида, ўгли эгри йўлга кириб кетяпти-ю, бугун индамаса, эртага бировнинг чўнтагига тушадигандек, индинга бировнинг ташқарисидаги молини етаклайдигандек. Кўрибсанки, туппа-тузук ўгри-да! Бугун игна ўғирлаган эртага от ўғирламайди деб ким кафил туради! Ҳаром доим ширин. Охири эса, вой. Қолаверса «уста Валибобонинг ўгли фалончи ўгри бўлиб кетибди!» деган овозадан даҳшатли иснод борми оламда! У кунлардан ўзинг асра, Худойим!

Валибобонинг хаёлидан бир афсона ўтди. Бечора ва гариб она-бола бор экан. Она ўглини ерга қўйсам — чанг, кўкка қўйсам — тўзон ўтиради, деб юмшоқ ўраб, ширин сўзлаб катта қилибди. Ҳеч сўзини қайтармабди. Бола эсини танигач, бир куни иккита тухум кўтариб келибди. Она «болам, қаердан олдинг?» демасдан, «Яхши келдинг, болам-ей, бугун қора қозонни сувга таш-

лайманми, деб ўтирувдим» дебди уни олқишлаб. Буни кўрган бола онам хурсанд бўлар экан, деб кунда бир нарса кўтариб келаверибди. Она «Қаердан оляпсан?» демабди. Ахийри бир куни қўлга тушиб, дорга осиладиган бўлибди. Шунда ҳоким «Охирги ниятингни айт!» дебди ўгилга. У «Онам билан хайрлашсам» дебди. Онаси қошига келгач, «Шу пайтгача ширин гапириб келган тилингизни бир кўрсам, она», дебди у. Она тилини чиқарган экан, у шартта тишлаб, узиб олибди. Ўз фарзандидан жабр кўрган она қон-қон йиғлармиш, четдагилар эса йигитни лаънатлар эмиш. Шунда ҳалиги фарзанд:

— Мени дор тагига олиб келган мана шу ширин тилингиз, она, — деган экан.

Бу афсона Валибобонинг хаёлига Машраб боя «бу пулни топиб олдим!» дегандаёқ довулдай босиб келган ва даҳшат солган эди: наҳот, биттаю битта ўгли шунақа бўлиб кетса!

Машраб ҳамон мункайиб, йиглаб ўтирар, чақа эса қўлидан учиб кетганича ерда ётарди. Ота оёғи билан чақани Машраб томонга сурди:

— Ол-да, дарров жойига ташлаб кел!

Кўз ёши сўлагига қўшилиб кетган бола инқиллаганча ўрnidан турди-да, пулни олиб эшик томон юрди. Умрида биринчи марта отасидан шунақа тарсаки ейиши. Наҳотки, шунақа катта айб қилган бўлса! Кўчада ётган чақани олди, холос. Бировнинг чўнтагига тушибдими ёки девор ошиб, ўғирлик қилибдими? Шунга шунақа тарсакими?

У бола эмасми, шапалоқ еган жойи қанча ачишмасин, пулни барибир кўзи қиймасди. Бир қадоқ кунжит ҳолва ёки тўртта пашмак беради. Ҳолва билан пашмак қанақа ширин нарсаки... Ўртоқларига ҳам берарди, улар хурсанд бўларди. Ҳаммасидан маҳрум бўлди. Шу нарса туфайли тарсаки егани... Ҳамон чаккаси ёняпти. Қизариб кетгандир?

Машраб «қон чиқмадимикин?» дегандек қўли билан юзини сийпаб, бармоқларига қаради. Йўқ, қонамабди! Машрабнинг назарида, чеккаси ёрилиб кетганга ўхшар эди. Кўзларидан чақмоқ чиқиб кетгандек эди.

У пулни тепалик олдидан топиб эди. Ўша ерга бориб, аста жойига ташлади. Умидини узиб кетолмай, нарироққа бориб қараб турди. Бир-икки одам кўрмай ўтиб кетди. Ундан кейингиси олиб, чўнтагига солди.

Унинг юраги ачишиб, «Ҳой, тегманг, менинг пулим!» деб юборишига сал қолди. Уйга хомуш қайтди.

— Ташлаб келдингми? — деди ҳали ҳам қаҳридан тушмаган дадаси ва бирдан тикиб турган чокига тугун тушиб, сўкинди. Шунча унналиб ешолмади, бир силтаб узди. Машраб ўкиниб, деди:

— Барибир, битта одам олиб кетди.

— Майли, ўша одам олсин. Лекин сен ола кўрма! Ҳаромга ўрганма! — деди Валибобо қатимни текислаб, бошқатдан қулоч отар экан. — Тушиндингми?

Ночор қолган Машраб бўшашибгина бош силкиб қўяқолди. Ўғлининг ана шу туришини кўрган ота бир галати бўлиб кетди. Ўғлини ортиқча хафа қилганини фаҳмлаб, ичида ўзини-ўзи койишга тушди: «Ўғирлаб олмабди-ку! Кўчадан топибди, шунга ҳам ота гўри — қозихонамиди! Жойига ташлаб кел, дединг, ташлаб келибди. Яна танбеҳга бало борми! Айтганингни қилмай юрган беқулоқ боламиди... Яхшиям онаси эшитмади».

Валибобонинг ўғлига раҳми келиб, аста деразадан қаради. Ҳовлида йўқ. Ариқ томонга назар ташлади, у ерда ҳам кўринмади. «Хабар олай, тагин уйнинг бурчагига тиқилиб, «ғарибингман» деб йиғлаб ўтирган бўлмасин! Кўнгли бўш бола» деб энди ўрнидан кўзғолмоқчи эди, Машрабнинг алақаердан йўтали эшитилиб қолди. Буңдоқ эгилиб қараса, ариқ лабидаги эски бўйра устида мукка тушиб, китоб ўқияпти. У дўкондан чиқиб, «Вой, жоним-ей!» деганича белини ростлаб керишди. Увишиб қолган оёқларини ёзди. «Оҳ, онажоним-а, мени меҳнатга туққанмидинг!» деб нола қилиб қўйди. Бу орада кўзига осмонда чашпор урган икки кўк каптар илинди. «Шуларнинг ҳам армони бормикин?» деб кўнглидан ўтказди у. Каптарлардан сал нарида битта варрак бўғилиб учмоқда. Каптарлар гўё у билан осмон талашаётганга ўхшайди. Ана шунда отанинг кўнглида ўғлига варрак ясаб бериш, шу билан уни хурсанд қилиш режаси туғилди.

У ҳовлига тушиши билан ўрикнинг пастки шохига ўтирган икки мусича олдинма-кейин парилаб кўтарилди, сўнг томнинг четига қўниб, бир-бирига хушомад қилди, бири йўргалаб, бири қувиб кетди. Ота ўғлининг диққатини тортиш, кайфиятини билиш ниятида бир-икки томоқ қирди, лекин у пайқамади. Китобга шунчалик берилиб кетибди. У тепасига бориб, елкаси оша китобга тикилгандагина сезди ва салом бериб, иргиб турди:

— Келинг, дада!

— Ҳадеб китоб ўқийверасанми, ўғлим, миянгни суйилтириб? Кўчага чиқ, ўртоқларинг билан ўйна! Мен сенинг ўрнингда кўчадан бери келмасдим. Баҳор-а! Уйда ўтирганнинг юраги қафасга тушгандек сиқилиб кетадиган пайт-ку.

Зийрак Машраб отасининг сўзлари остида ётган маънони дарров уқди. Боя ортиқча ҳаракат қилиб юборгани эвазига энди хижолат чекапти.

Машрабнинг кўнгли бўшашиб, ўпкаси тўлди. Буни яшириб, китобига энгашди, ўқиб келган ерига хатчўп ташлаб, уни ёпди.

— Варрак қилиб берайми? — деди дадаси, — анавини қара, зап варрак эканми, шундай шамолда қилт этмайди-я! Ўзи ҳам даканг экан. Вағиллашини кўр, осмоннинг қулогини тешиб юбораман дейди.

— Қулаҳмадниги, — деди Машраб варракни таниб.

— Ўртогинг Қулаҳмадми?

— Ҳа, ўзининг ҳам бир калава ипи бор.

— Варрак қилишга уста экан.

— Акаси ясаб беради.

Отанинг хаёлидан «Унинг варрак ясаб берадиган акаси йўқ» деган фикр ўтди-ю, нобуд бўлган катта ўғлини эслаб хомуш тортиди. Ичидан уҳ тортиб, Машрабга:

— Бор, ўғлим, анави бўғотдан битта яхши қамиш суғириб кел, — деди, — ўзим сенга шундай варрак қилиб берайки, кўрганларнинг оғзи очилиб қолсин!

Машраб бола эмасми, ҳалигина бўлган гина-кудуратни дарров-да унутиб, югуриб кетди.

— Китобингни қолдириб боравер, болам, — кулди дадаси.

Машраб китобини ерга қўйса увол бўлишидан, уч марта ўпиб, дадасига узатди.

У ошхона томининг бўғотидан қамиш суғириб келгунича Вали бобо устахонадан ширач билан бир чети учган сопол пиёла олиб чиқди. Ичидаги эски ва қотиб қолган ширачни кўчириб ташлаб, янгисини қорди. То маромига етгунича бармоғи билан қориштириб, оз-оздан гоҳ сув, гоҳ ширач сепиб, кўнглидаги ҳолга келтирди. Машраб олиб келган қамишнинг қуриб ётган пўстини сидириб ташлаб, бўртиб чиққан бўгинларини газан (у нечундир пичоқ ўрнига ўз косиб асбоби — эски газанни ишлатмоқда эди) билан текислади. Узунасига учга бўлди. Қоғозга мос қилиб кесиб, қамишнинг

ич томонини қоғозга яхшилаб ёпишадиган қилиб силлиқлади. Айни тобига келган ширачни яна бир марта бармоғи билан аралаштириб, кейин қамишга юпқа сурди. Қамиш қоғозга яхши ёпишсин учун текис ерга қўйиб орқасидан кафти билан авайлаб силади.

— Даканг бўлсинми? Сен яхши дум топсанг... думнинг ҳам осмонда ликиллаб туриши чиройли бўлади.

— Менга барибир, учса бўлди, — деди Машраб.

— Нима, варакка ҳушинг йўқми? — унинг бепарволигидан ажабланди у.

— Йўг-а, нега? Яхши кўраман, — деди Машраб ва ўзининг лоқайдлигини дадаси пайқаганидан хижолат тортиб қизариб кетди. Ростини айта қолди: — Китобнинг энг қизиқ ерига келган эдим!

Валибобо ялт этиб ўглига қаради. Унинг ёниб турган кўзларида чала қолган китобдан кўнгил узолмаслик ва яна аллақандай орзиқиш бор эди. Хаёли ўша китоб саҳифаларида узилиб қолган, қулогига ҳамма нарса киравермас эди.

— Дада-чи, дада, биласизми, — деди у ниҳоят ҳаяжонини яширолмаي, — Зулайҳо бир уйда ўтириб, кўчада ўтган отлиқлар орасидан Юсуфнинг ўтганини билади-я!..

— Оти йўргадир-да.

— Ҳамма гап шунда-да! Оти бошқаларникидан фарқ қилмайди. Қаёқдан биласан, дейишса, Зулайҳо, ҳамманинг оти ерга оёқ қўйиб юрса, Юсуфники менинг кўксимдан босиб ўтади, садоси юрагимдан келади, деб жавоб қилади. Зулайҳо Юсуфнинг маъшуқаси-да!

Умрида бирон китобни охиригача ўқимаган, лекин тирикчиликдан қўли текканда озми-кўпми саводини чиқариб олган Валибобо ўглининг фикри ва ҳиссининг барвақт уйғонганини кўриб суюнди. Унинг ошиқ-маъшуқ Юсуф ва Зулайҳо ҳақидаги китобни ўқиётганини ҳам билди. Бу китобни у кўрмаган, лекин довругини эшитган эди.

— Китобни домланг бердими, ё ўғринча ўқияпсанми, ўғлим, катталар ўқийдиган китоб-ку?

— Ўзимча ўқияпман, лекин домламдан олдим. Жуда қизиқ экан. Сиз ўқиганмисиз, дада?

— Бизнинг китоб ўқишга фурсатимиз бўлибдими, болам, кунимиз ўтганига шуқр қилиб юрибмиз.

Ота ўглининг варракка эмас, китобга ишқибозлигини кўриб турган бўлса-да, варракни қунт билан ясади. Унинг хаёлида икки фикр чарх урарди: бири ўглининг

шундай машҳур китобларни топиб ўқийдиган бўлганидан ифтихор бўлса, иккинчиси хавотир эди — ошиқ-маъшуқлар ҳақидаги китоб унга мос келармикин? Фикрини бевақт чалгитиб қўймаса эди. Йўқ, чалгитмайди, модомики домласидан олган экан, домласи билади. Ахир, Бозор Охунд кичкина муллами?! Гапирганда оғзига эл қараб туради. Ўзи Қуръондан масалалар айтади. Шаҳарнинг манман деган казо-казолари болаларини унга таълимга беришади. Сал тезлиги, чўрткесарлиги бор, холос. Инсофсизлару нодонларни, бидъатни кўрса қуруқ хазондек гуриллаб ёниб кетади. Масалан, тунов кунги ёнишини олинг. Маҳалла имомини тўғри койиб берди. Марҳумнинг ўзи бечораҳол одам бўлса-ю, унинг қирқига биттаю битта наमतини сотиб бўлса-да худойисини қилсинмиш, савоби улуғ бўлармиш! Ўзи бўйрада ўтирадимиди! Охунд тўғри айтади: малол келадиган савоб хато. Марҳум сенинг ёғлиқ паловинг, безатилган дастурхонингга эмас, икки калима Қуръонингга муҳтож, сендан дуо талаб. Марҳумнинг хотираси катта дастурхон ёзиб эсланмайди. Бу гуноҳ, такаббуриқдан бошқа нарса эмас. Бунга йўл қўймоқ — уламнинг хатоси.

Валибобо шундай хокисор ва билимдон одамда ўгли таълим олаётганидан, бунинг устига ўглини «зеҳни ўтқир» деб Охунд яхши кўриб қолганидан хурсанд. Ана шунда хотини «ўғлимнинг зеҳни ўтқир бўлсин» деб гурунч ювилган сувни ичирганларини эслади. «Эҳтимол шундандир» деди-ю, лекин ишонмади ва мийиғида ўзича кулиб қўйди. Ана шу ўғил мана зеҳни-ҳофизасини намоиш қилиб, «Юсуф ва Зулайҳо»дан гап айтаяпти. Модомики бу китобни Бозор Охунддек одам берган экан, беҳикмат эмас. Ўқиши керак, билиши керак.

Ота шу ўйлар билан назарида бир поғона кўтарилиб турган ўғлига қаради. У, гарчанд отасининг варрак ясаётганини кузатиб турган бўлса ҳам, кўзлари бир нуқтага тикилиб қолган, ким билади хаёли қаёқда эди. Қаёқдаси нимаси? Албатта чала қолган, орасига хатчўп солинган ўша «Юсуф ва Зулайҳо»да бўлади-да.

Валибобо ўғлининг диққатини тортмоқчи бўлиб, гап ташлади:

— Ҳамманикидан баланд чиқмаса, асти ҳисобмас, — у охирги бурчакка қамишни ёпиштириб, қўлига олди. — Ма, тош бостириб қўй, сал қурисин. Дардарагини кейин ўзим яхшилаб тортиб бераман!

Машраб варракни дадаси кўрсатган ерга элиб қўйди. Шу вақт намозгар азони масжид минорасидан янграб, тик турган ота дарров айвон четига ўтирди ва ўғлини ҳам ундади:

— Ўтир, азон айтиляпти!

Машраб ҳам тик турган ерида чўнқайди. Азон айтилиб бўлгач, дадаси билан баробар юзига фотиҳа тортиб турди. Ота таҳоратини янгилагани ариқ бўйига кетди. Машраб эса китобни қўлтигига қисиб, уйга ўтди ва хонтахта ёнига мукка тушди.

Варрак эса эртасига ҳам эсига келмади. Буни кўрган Валибобо «китоб ўқийвериб мияси суйилиб кетишидан» қўрқиб, бир томондан раҳми келиб, ўғлини чалғитмоқчи бўлди. У яхши билади, ўғли жуда таъсирчан, куйинчак, бир нарсага киришса, ё ёпишиб қолиб кетади, ё узиб олади. Буни Отин ойи илгарироқ айтиб эди.

— Ўғлингизнинг зеҳни ўткир экан, почча, каттароқ домлага беринг, мендан оладиганини олиб бўлди, — деди у. Отанинг биладигани ким — Наманганнинг катта домласи ўша машҳур Мулла Бозор Охунда. Уни маъракаларда кўп кўрган. Масалалар айтганини эшитган. Қашқарлик Офоқхўжа пиримга қўл берган, азиз зотлардан. Ташқарисида мактаб тутади. Обруйи ҳам баланд, не-не уламолар ҳурмат қилади, нафаси ўткир. Лекин унингдек бир гарибу бенавонинг боласини шогирдликка олишга рози бўлармикан? Бўлса керак, ахир ваъзларида фуқаропарвар-ку.

Ота минг бир андиша билан бир сават иссиқ нон, устига бир кийимлик беқасам қўйиб, ўғлини олдига солиб олиб борди. Узоқдан икки букчайиб салом берди. Унинг ёнида кечагина ҳаммомга тушиб, оҳорлик кийган Машраб қоп-қора кўзларини мўлтиллашиб турарди. Ўзи бўтакўз ва серқош, устига қора чопон, бошига сўфиёна тажя билан эғнига оппоқ бўз кўйлак-иштон кийган Мулла Бозор Охунд доврўғи шаҳарни тутганига қарамай калондимоғ эмас экан.

У буларни очиқ юз билан қарши олди ва кунгай айвонга таклиф этди. Айвоннинг ёнидаги хонадан талабаларнинг бири олиб, бири қўйиб паст-баланд овоз билан қироат қилаётганлари бемалол, ҳатто шовқинга ўхшаб эшитилиб турар эди. Бу товуш Машрабга таниш: улар Отинбибида ҳам худди шундай ўқишарди. Ҳатто булардан ҳам шўхроқ овоз билан ўқиш қилишарди. Отинбининг қулоқлари сал оғирроқлиги-

данми ёки аёлликларига борибми бу шовқин-суронларга ортиқча аҳамият бермас, баъзан-баъзан «Ҳой, зумрашалар, ўтирасанларми, йўқми?» деб узун гавронини қалтираган қўллари билан кўтариб қўярди. Лекин Машраб Отинбининг бирон-бир болани уриб, қақшатганини билмайди. Машрабга-ку жуда меҳрибон эди, «ақлли болам, билимдон болам», деб ёнидан нари силжитмасди. Ҳатто баъзи қолоқ болаларни унинг ёнига ўтқазиб, «ўргат!» деб айтарди. У болаларнинг баъзиси Машрабдан бир ёш-ярим ёш каттароқ ёки тикроқ бўларди. Мактабда жим ўтирса ҳам озод бўлиб кўчага чиқишгач, «Пакана домла» деб тугиб олиб уришар, кўзи кўкариб, уйига қайтган чоғлари ҳам бўлар эди. Лекин ким урганини на Отинбибига, на дадасига айтган.

Мана, меҳрибон Отинбиби энди нариги маҳаллада қолди. Энди машҳур Бозор Охунд домланинг ҳузурида, минг бир хаёл, минг бир умидлар билан турибди. Отанинг бошида «Домла, илоҳим рад этмасин» деган андиша бўлса, Машрабнинг хаёлидан «Домланинг феъл-атвори қанақа? Сержаҳл эмасмикан? Урмасмикан?» деган фикрлар ўтарди.

— Қулбаччанғизни олиб келган эдим, тақсир! — деди ийманиб Валибобо.

— Кўриб турибман, кўриб турибман! — деди серсоқол ва ориқ юзларини нурга тўлдириб Охунд. — Жуда яхши-да. Бандаи мўминнинг боласи оқ-қорани таниши керак. Уларга кўмак бермак бизнинг бурчимиз.

— Қуллуқ, тақсир! Бошим осмонга етди, — яна эгилиб таъзим қилди отаси.

Охундга бу малол келдими, юзини Машрабга бурди:

— Қани, ўғлим, айтинг, исмлари нима?

— Бобораҳим.

— Яна бир исми бор, тақсир, Машраб! — деб уни тўлдирди ота.

— Ҳа, ҳа, қулоғимга чалингани бор. Онасининг қорнидалигидаёқ гапирган бола шуми?

— Ҳовва, тақсир, ҳовва!

— Оллоҳ таолонинг шунақа мўъжизалари ҳам бўлади, биз бандалари гофилмиз, холос!

— Албатта, тақсир, албатта, — ота ҳамон қўлини кўксига қўйиб, эгилиб, кўзини домладан узмасди. Ҳатто ўзи узоқдан кўриб, ваъзини эшитиб юрган муллани ёқтириб қолган эди. Туришини қаранг: соддагина

кийинган, ҳатто кўпчилик уламо пеш қилиб ўрайдиган катта салласи ҳам йўқ. Валибобо «муллалар фақат ётгандагина салласини олиб қўяди» деб эшитганидан Охундининг чаккаларига оқ оралаган бошига алоҳида қараб қўйди. Мана бундоқ юрса ҳам бўлар экан-ку. Ёки Охунд ўзи шунақа муллаларданми?

Охунд Машрабни имо қилиб ёнига олди-да, Валибобога ижозат берди:

— Озми-кўпми таҳсил кўрган экан, энди буёғини ўзимиз суҳбатлашамиз. Сиз бораверинг, тирикчилигингиздан қолманг. Бизни тилимиз, сизни қўлингиз боқади, — деди мийигида чиройли кулиб. Кейин уч энликкина келадиган мумдек қоп-қора ва қалин соқолини беш панжаси билан тутамлаб силаб, яна ўша оҳангда қўшди: — биз эрталаб кеч келганларни хуш кўрмаймиз!

Валибобо тушунмади: бу ибора унга қаратилиб айтилгани ёки Машрабга? Ҳарҳолда, маъноси аён бўлди. Ота яна пастроқ эгилди.

— Албатта, тақсир, албатта! Сиз нима десангиз ҳақсиз, тақсир!

— Йўқ, йўқ, ҳеч ҳам ундай эмас. Битта Оллоҳ таолонинг ўзи хато қилмайди. Биз бандани ожиз доимо ҳушёру гуноҳ қилсак узрига ҳозир туришимиз шарт. Биздан хато ўтса, кўрсатиш, бу савоб. Сиздан хато ўтса биз... Саботдан нажот, саховатдан улуглик, адолатдан фатҳу галаба бунёдга келади, азизим! Илму маърифат ва ҳақиқатга риоя қилмаган уламою фузало чиройли ва мушки анбарини йўқотган бўстонга ўхшайди.

Охунд Валибобога ижозат бериб, Машрабни олиб қолди. Ота «Қуллуқ! Қулбаччангизни ихтиёрингизга топширдим, тақсир. Эти сизники, суюги бизники!» деганича одатий гапни такрорлаб, орқаси билан тисарилиб, ковушини оёғига илди...

Варракнинг дардарагини эҳтиёткорлик билан тортаётган отанинг хаёлидан бу лавҳалар бир-бир тизилиб ўтди. Шундан бери Машраб Бозор Охунда ўқийди. Шу кейинги йили жуда китобхон бўлиб қолди. Унинг қулоғига кирмаган китобларни алақаёқлардан топиб келиб ўқигани-ўқиган, шом қоронгуси тушса ҳам кўзини узмайди. «Ҳой, болам, кўзнинг нури ҳали сенга кўп керак бўлади» десангиз, кулиб аста ёпади. «Қоронғи тушганини билмай қолибман» дейди. Наҳотки, киши китоб ўқиб туриб қоронғи тушганини пайқамаса!

Валибобо дардаракни тортиб бўлиб, варракни бир айлантриб вагиллатди-да, ўглининг қўлига тутди.

— Ўзи ҳам зап варрак бўлибди. Ма, кўчага олиб чиқиб учир. Ҳамманикидан баланд учмаса, асти ҳисобмас! Шамолни қара, ўзингни ҳам қўшиб учуриб кетаман деб турибди.

Машраб варракка, умуман шунга ўхшаган ўйинларга ортиқча ишқибоз бўлмаса ҳам отасининг қўлидан варракни олди. Бир калава чийратма ип билан кўчага юрди. Унинг орқасидан ҳам фахрланиш, ҳам хавотир билан қараб қолган ота, ўзича гурурланди:

— Бу кимга ўхшайди. Худди китоб жиннисининг ўзи?! Боламас, катта одам. Ишқилиб, охири хайрли бўлсин!

Кўчага чиққан Машраб эса алақачон варракни қўшни болага бериб, ўзи бир четда қўлтиғидаги китоб билан машгул эди. Унинг на варракнинг осмонга чиққанидан, на шох ташламай текис учаётганидан хабари бор эди. У китоб оғушида маст-аласт, кўзи кўр, қулоғи кар эди.

III

ШАЙДО КЎНГИЛ

Ёрнинг ўзидан ҳам хаёли ширин!

Машраб бу гапнинг маъносини энди яхши билади.

Арзигул ўша куни тут силкитиб берганидан буён уни бир кўришга интизор. У қани? Қаерда юрибди? Қуш бўлиб осмонга учиб кетдимми, балиқ бўлиб сувга шўнгиб кетдимми?! Ҳеч ерда йўқ. Кимдан сўраб-суриштиришни билмайди. Бир неча бор ўша кўчадан ўтди. Узоқдан ўша тут шунақа жозибадор бўлиб кўриндики, устида ҳамон Арзигул тургандек, етиб боргунча ўпкаси узилади. Борса ҳаммаёқ жимжит. Фақат тутнинг япалоқ ва қалин барглари шамолда савлат тўкиб тебранмоқда. Бу тутли ҳовлининг эшиги кўзига шунақа чиройли кўриндики, оламда бунақаси йўқ — нурдан ясаиб, олтиндан безатилгандай! Ҳар кўрганда юраги шигиллаб, гуп-гуп уриб, кўзлари тиниб, хаёли жавлон уради. Бўлмаса кўриб турибди, эшик эскигина, тўкилиб кетай деб турган эшик, кесакилари ҳам лиқиллаб қолган. Бувасидан ҳам қаридир! Лекин уни Машрабнинг кўзи билан кўрсангиз!

Ана, тут ҳам охир бўлиб, чумчуқлар чуғурлаши ҳам эшитилмай қолибди. Пана шохида қандайдир иккита ола қуш қанотларини ёзиб, ўзини офтобга солиб ўтирибди. Гоҳ-гоҳ патини чуқилаб қўяди. Ҳовли сув қуйгандек жимжит. Бу ерда одам зоти борми ўзи? Машраб бир келганида юрак ютиб, ўша кўзларига галати жозибадор бўлиб кўринган эски эшиқдан мўралади. Ҳеч кимни кўрмади. Шунда ичидан садо бериб бир товуш келди: ҳой бола, нима қиляпсан? Бирон одам кўриниб, «Хўш, келинг йигит, хизмат?» деса нима бўлади? Борди-ю Арзигулнинг ўзи кўриниш берганда унга айтадиган сўзи борми?

Машраб ҳушёр тортиб ўзини ўнглади ва эшиқдан шошиб йироқлашди. Ҳар ўтган қизни унга ўхшатиб, юраги дук-дук уриб шу атрофда юрди.

Ҳа, тўғри-да, Арзигулга айтадиган сўзи борми?

Машраб бундоқ ўйлаб кўрса, айтадиган бирон сўзи йўқ. Фақат уни кўргиси бор. Шу илинж уни етаклаб юрибди. Борди-ю учратиб қолса нима дейишини ўйлаб ҳам кўрмабди. Ёки уни кўрганда сўзнинг ўзи ёгилиб келадими? Тил ушанда пайдо бўладими? У ўқиган «Юсуф ва Зулайҳо», «Лайли ва Мажнун», «Фарҳод ва Ширин» китобларида ҳам бу ҳақда ҳеч нарса йўқ. Лекин ҳаммаси бир-бирига интилади. Висол ҳажрида ёнади, кўрганда эса гоҳ сўз топади, гоҳ йўқотиб қўйиб, бир-бирига термулишиб қолади. Газалларда-чи? Интилади, куяди, ёнади, фарёд уради.

Бундоқ ўйлаб қараса, Машраб ҳам ўшаларга ўхшаб қолибди. Айтадиган гапини билмайди, лекин нуқул Арзигулни кўргиси келади. Шу тутли кўчага хаёли қочади. Тутли кўча эса гунг, соқов, бир нидо бермайди.

Баъзан Машраб ўйлаб қолади ва қўрқиб кетади: айтайлик, У Арзигулни учратди. Унга ўз дардини изҳор қила оладими? Қила олишга журъати етадими? Бир амаллаб, юз бир ҳаё ва андиша билан «Мен Сизни яхши кўриб қолдим. Изингизни излаб юрибман» деса, Арзигул «Қизиқ йигит экансиз-ку, бир кўрган қизингизни яхши кўриб қолаверасизми? Менинг бошим бетса-чи, нима бўлади? Қайси юзи ва тили билан узр сўрайди-ю, қайси оёқлари билан орқага қайтади! Оёқлари юрармикан, уни кўтариб қайтишга қуввати стармикан? Етолмас! Машраб мана шуларни ўйлаб, ташвиш дарёсига гарқ бўлиб кетди. Кўчани ёқалаб, ўзининг майингина найини чалиб оқадиган таниш

ариқ буйига ўтиб, чўнқайиб утирди. Тунов кундагидан ҳам говлаб, ҳам қариб, барглари тўкила бошлаган ялпизнинг нимжон шохидан узиб ўтирди: ҳали ҳам ҳиди бор-а! — Машрабнинг кўнглидан ўтди. Севги ҳам шунақа бўлармикан — қариганда ҳам ўз лаззати ва латофатини йўқотмасмикан? Ёки баҳорда очилган бинафшага ўхшаб, бирпасда елдек ўтиб кетармикан? Машраб ўтиб кетишига ишонмади. Севги — олов, гуриллаб ёнган оловни сўндириш ўнғайми?!

Машраб хаёли Арзигулда бўлса ҳам, сувнинг бир текисда нурли тасмадек тўлғониб оқишига қараб туриб, қўли соҳилда япалоқ бўлиб ўсган, гуж отқулоққа ўхшаш ўтнинг бир донасини узмоқчи бўлди. Унинг эти узилса ҳам орасида узун-узун ишлари бор экан, ўшаниси ушлаб қолди. Уни юлқиб шартта узди-да, кафтига олди. Машраб билади: мана шу ўт дори. Она-сига табиблар дамлаб ичишни буюришган. Шунда она-си анча енгил тортиб, кўзларини очди ва Машрабни бағрига босиб, «мана тузалиб қолдим, ўғлим, яқинда оёққа туриб кетаман. Сенга чиройли кўйлак-иштон тикиб бераман» девди.

Қизиқ, шу ариқлар бўйида ўзи чиқиб, ўсиб ётадиган мана шу гиёҳнинг нимаси дори, буни кишилар қаёқдан билган? У нимага дори? Эҳтимол, мен дамлаб ичсам, Арзигулни топишимга, арзимни айтишимга нафи тегар. Эҳтимол, унинг қаердалигини, қайси йўлдан борсам топишим мумкинлигини кўнглимга солар, севгимнинг ҳамроҳи бўлар?

Шу нурли фикр Машрабнинг хаёлида бирдан чарақлаб кўнглини ёритиб юборди. Томирини журъатга, вужудини умид нашидасига тўлдирди. Гиёҳнинг бир четидан оппоқ ва бир текис тишлари билан тишлаб, тиллари билан тамшаниб, тотиб кўрди, на таъми бор, на ҳиди! Онасини боққан табиб «баргизуб» деб галати бир қироат билан келиштириб айтиб эди.

Машрабнинг хаёлини оёқ товуши бузди. Бундоқ қараса, ундан беш қадам нарида тунов кунги кекса хотин келяпти. Сарпойчан, оёғида эски кавуш, кўйлаги ер супургудек узун ва нимдош, бошида кўҳнагина рўмол, рўмолининг остидан сочлари тўзиб чиқиб турибди. Ўзи терлаб, чекка сочлари ёпишиб қопти. «Саватда яна нима олиб келяпти, бу тинмаган кампир?» деб хаёлидан ўтгунча бўлмай, кампир саватни бошидан олиб ерга қўйди.

— Вой ўлсин, тинкаларим қуриб кетди. Неварала-

рим қўлимга қарайди, деб олақолган эдим, белларимни узиб юборди. Бу ерда нима қилиб ўтирибсан, болам. Шу ерда турасанми?

Машраб бу саволни кутмаган эди, шошиб қолди:

— Мана бу эшиқда битта ўртоғим бор эди, — деб ўша тутли ҳовлини кўрсатди. Кампир унинг сўзини илиб кетди:

— Бу ҳовлида бола йўқ-ку, айланай, адашгандирсан. Бу ерда битта сўққабош кампир туради. Суриштириб берайми? Сен мана бу саватга қараб тур.

Кампир терини артиб, «ўртоғингнинг исми нима?» деб ҳаракатга тушиб қолди. Машрабнинг капалаги учиб кетди. Жонҳолатда:

— Овора бўлманг, холажон, ўзим суриштириб оламан. Саватингизни нарироққача элтиб берайми? — деди.

Кампир Машрабнинг хатти-ҳаракати ва сўздан «сенинг бу ҳовлида бошқа дардинг бор!» деган фикр миясига келган бўлса керак, кулиб қўйди. Саватни қўлидан олган Машрабнинг кетидан эргашиб, қувона-қувона йўлга тушди. Тутли ҳовлининг эшиги рўпарасига келганда сал тўхтаб, яна деди:

— Хўп десанг, кириб чиқаман. Сен секин-секин боравер.

— Йўқ, йўқ, холажон. Сиз овора бўлманг. Овора бўлганингизга арзийдиган иш эмас.

— Тунов куни ҳам шу ерда ўтириб эдинг. Бугун ҳам. Ишинг бордирким, бўзчининг моккисидек серқатновсан! Яширмай айтавер, болам. Кўзингдан ёмонлик қиладиган болага ўхшамайсан. Ўзинг кимнинг ўғлисан? Уйинг қаерда?

Машраб жавоб берди. Шунда кампир кенг енги билан иссиқдан бурқсиб турган юзини елпишга тўхтаб, кулимсиради:

— Кампирнинг чиройли-чиройли қиз набиралари кўп, ўшаларнинг дардида келиб юрган бўлма! — кампир товушини сирли пасайтириб, Машрабнинг қулоғи остига бошини эгиб яна деди, — лекин биттаси бор, бай-бай! Ҳофизни ёд билади. Худди булбулигўё. Ҳусни ҳам бир жаҳон. Тушган уйини яшнатади.

Машраб ўша куни чала кўрган Арзигулнинг тасвирини эшитаётгандек қизариб кетди, тер босди. Буни хола сизди. Йигитчани ортиқча хижолат қилмаслик учун саватини баҳона қилди:

— Анча оғир эканми, болам, бирпас дамнингни оламанми?

— Огирмас, йўқ, иссиқдан...

— Ҳа, кун исиб кетди. Энди буёғи саратон, болам. Ёз ёзлигини қилгани яхши.

Шу маҳал баланд қайрағочнинг устига уя қурган лайлак бесўнақай тумшугини осмонга қилиб, тақилла-тиб қўйди. Кампир кулди:

— Кун исигани рост, болам, ана лайлак ҳам томоғи қақраб, осмонга карнай қиялпти.

Айрилишга етганда хола яна ўша гапни такрорлади:

— Мен бу ёққа кетаман, болам, берақол. Илоҳим, умр берсин, қидирганингни топгил.

Хола кўксига тушган рўмолининг учини бир силтаб, орқасига ташлади-да, энгашиб, саватдан икки ҳовуч олтиндек ўрик олиб, Машрабнинг дўшписига тўқди. «Йўқ-йўқ»ига қарамади.

— Олавер, болам, меники табаррук, менинг ёшимга етиб юр. Яхши йигитча экансан, — саватни бошига қўяркан, яна Машрабга сирли шивирлади: — агар илинжинг Тўти кампирнинг ўша жиблажибон қизида бўлса, Хайри отинда ўқийди. Чорсуда Хайри отин борку, ўша уйда мактаб тутган. Ўша ердан топасан.

Кампир кетатуриб, шунақа сирли, шунақа бир галати табассум қилдики, Машрабни сеҳрлаб қўйди. Унга оқар дарёга тушиб кетган антиқа узугининг кўзини топиб бергандек бўлди. Ҳозир топиб борадигандек унга раҳмат ҳам айтмай елиб қолди. Орқасидан кампир ял-ял ёниб, ўзича пичирлади:

— Йўқотган хазинасининг калитини топиб бердим шекилли!

Боя оғзининг сувини келтирган олтиндек ўрик ҳам энди Машрабнинг кўзига кўринмай қолди, уни шартга ариққа тўкиб, дўшписини кийиб олди. Унинг хаёли чувалашиб кетган, фикри жуда чаққон ишларди. Энди нима қилсин? Тўғри ўша Чорсуга бораберсинми? Борса Хайри отинникини топармикин? Топади. Топмаса, суриштиради. Отиннинг ҳовлисини ҳамма билса керак.

«Чорсу қайдасан!» деб йўлга тушди. Унинг кўзи ҳеч нарсани кўрмас, қулоғи эшитмас эди. Фақат хаёли номаълум отиннинг номаълум кўчасида, у ҳали бир марта кўрмаган эшиги ва ўша эшик ичкарисида жавлон урарди: Ана, қизлар чувиллашиб ўқишяпти. Ҳаммаси бир-биридан чиройли қизлар. Лекин энг чиройлиси ва отиннинг меҳрини товлаган хушмуомала ва тадбиркори Арзигул. У ҳаммадан ажралиб, атрофи-

га латофат сочиб, файз киритиб ўтирибди. Отиннинг у билан ортиқча иши йўқ. Унинг отинча бўлишига шубҳа қилмайди, ўз ўқиганини ўзи билади, у йўрга, йўрга отга қамчининг зарурати йўқ.

Машраб боради. Хайри отиннинг эшигини топади. Хўш, ундан кейин нима қилади? Чақирадими? Чақиринишга журъати етадими? Борди-ю, чақирди. Арзигул кулиб-яшнаб чиқиб келармикин, ё қовоғидан қор ёғиб «Сиз кимсиз ўзи?» дермикин. Унда нима бўлади? Йўқ, яхшиси йўлда кутиш, йўлини пойлаш керак. Агар унинг жиндай меҳри бўлса, ўша куни кўнглига тарикдек бир нима тушиб жиз этиб кетган бўлса, белги беради: ё қизариб кетади, ё шошинқираб кетади, ё сирли бир табассум қилиб қочади. Хуллас, бир белги беради, тўғриси, бу белги унинг ихтиёридан ташқари ўзи пайдо бўлади. Шу кифоя! Отинга кейин қамчи босавер, Машраб! Марра сеники!

Бир-бирдан ширин ўйлар оғушида бораётган Машраб Чорсуга келиб, чорраҳада туриб қолди: «Қайси кўчада экан?» Журъат этиб, қийшиқ ҳассасини дўқиллатиб кетаётган бир чолдан сўради. У ҳассаси билан тўғридаги эшикни кўрсатди. «Омадни қара, тўғри топиб келибманми!» деб юборди кўнглида Машраб.

У чол кўрсатган эшикка етиб бориб эди ҳамки, ичкаридан ўрта ёш-бир киши қамти чиқиб келди:

— Хизмат?

— Синглимга келувдим... — бўшашиб жавоб қилди Машраб.

— Озод бўлишгани қачонлар эди-ку.

Машраб энди билдики, Арзигулнинг дарагини топганига қувониб кетиб, уларнинг аллақачон ўқишни тугатиб уй-уйларига тарқалишганини, вақт алламаҳал бўлиб қолганини ўйламабди ҳам. Ҳа, рост-а, кун оғиб қолибди-ку! Ҳадемай намозгар киради!

Машраб тарвузи қўлтигидан тушса ҳам умиди чарақлаб уйига қайтганида дадаси эртаги чоршанба бозорнинг ташвишида шонга урилган маҳсиларига ҳафсала билан пардоз берар эди. Бозоролди бўлганиданми, ёки ширин хаёллар гамгузор кўнглини ёлғончи ваъдалар билан аллалаяптими, аллақандай ашулани хиргойи қиларди. Ўғлини кўриб:

— Келдингизми, ўғлим? Бугун кечроқ қолдингиз, тинчликми? Ўқиш кўпайиб кетдими? Майли! Майли! Овқатингиз қозонда. Кутдим-кутдим, келмадингиз, кейин... Ҳали илиқдир. Олиб еяқолинг. Бир кафтгина

гурунч солиб палов қилиб эдим. Тузига сал бепарвороқ бўлибман. Бир-икки пиёла ортиқроқ чой ичворақоласиз, — деб кулди.

Машраб билдики, отасининг кўнгли равшан, кайфияти яхши. Ана шунақа пайтларда ўглини сизлаб гапирди. Бу сизлашда ўглининг улгайиб қолганидан фахрланиш, ўзи кўрмаган ёруғ кунларини унга насиб этишидан умидворлик, ёнидан қаноти ўсиб чиққанидан мамнунлик, қолаверса, ошиб-тошиб кетмаса ҳам соғ-саломат юрганидан, битта қора қозон бўлса қайнаб турганидан шукроналик бор. Кейин билса, дадаси жиндай наяки ҳам қилган экан! Нам ҳужрада икки букчайиб ўтиравериш юраги сиқилиб кетса керак-да! Баъзан-баъзан шунақа одати бор, кўп эмас, ойда, ҳафтада бир!

Машраб туни билан уйқуси ола-говур бўлиб, тиниқиб ухломди. Боши оғир бўлиб турди. Отаси бондоқ намозидан қайтгунча чой дамлаб, дастурхон ёзиб турди. Юзига седана сепилган иккита иссиқ ноннинг устига бир бош оқ чиллаки қўйиб, Валибобо кириб келди.

— Барвақт туриб қолибсиз, ўғлим? — деди Валибобо нонни узуми билан дастурхонга қўяркан. Кейин опшоқ салласини дўппидан ажратиш қозикқа илди.

— Билмадим, уйқум қочиш кетди, — деди Машраб ноилож.

— Тўйиб ухланг, ақлингиз тўлсин, деб уйғотмаган эдим. Кеча толиққансиз, ўғлим! Киши ортиқча толиқса ҳам уйқу қочади. Ўзингизни ортиқча уринтирманг сиз, менда битгасиз-а! Сиз ҳолдан толсангиз мен йиқилиб қоламан.

Машраб, ота сўз бошлаганда сиримдан хабардорми, деб гумон қилган эди, йўқ, гап бошқа ёққа бурилиб кетди.

— Киши ўқишдан ҳам толиқадими, дада, кетмон чопмасам, қўш ҳайдамасам, — деди Машраб. Бу билан «сизни ташвишга қўядиган, номуста қолдирадиган бирон-бир иш қилмайман. Кўнглингиз тўқ бўлсин» демуқчи эди у. Дада тушунди, шундай бўлса ҳам ўқишга ўз муносабатини билдирди:

— Ўқиш — куч, болам. Кетмон чопгандан оғир. Кетмон чопган нима, бирпас чўзилса, ҳордиги чиқади-кетади. Мана сен-чи, кеча кўп мутулаа қилганингдан кечаси билан ухломабсан! Илмда гап ҳам кўп-ку, илмининг заҳмати ҳам оғир, болам. Майли, ишқилиб, омади-

нгни берсин! Бутун умидим сендан. Биз энди теракнинг учида ялт-юлт қилиб турган бир парча нур. Ҳозир бор, сал туриб йўқ. Сен-чи, сен ҳаёт булогининг кўзини энди очяпсан, болам, суви тиниқ ва тотли чиқсин.

Нима учундир дадасининг товуши титраб, кўзига ёш қалқиди. Оппоқ яктагининг учи билан мижжаларини артди.

— Чойдан қуй, болам! — деди Валибобо. — Шу кунларда тушим бўзилиб юрибди. Нукул раҳматлик отамни кўраман, оппоқ кўйлак-иштон, лекин қоп-қора саллада бўладилар. Билмадим, нега қоп-қора саллада юрибдилар, ҳеч уйлаб ўйимга етолмайман. Қора тугул одми салла ҳам ўраган эмаслар. Тавба! Кейинги бир кўрганымда, ҳовлидаги ўрикмиш. Энг учидаги қип-қизил битта ўрикни кўрсатиб, тез шуни олиб туш, егим келяпти, дейдилар. Мен чиқолмайман. Бир амаллаб энди ўрикнинг устига чиқувдим, уйғониб кетдим. Ишқилиб яхшиликка бўлсин!

— Уйлаб ётсангиз керак-да, дада! Киши ўйлаб ётса, ўша нарса тушига киради, дейдилар, — Машраб дадасини ташвишли ва кўнглига гул-гула солган тушига тасалли берди ва дадасининг чойини янгилади.

— Энди, ўғлим, марҳумларнинг тушга кириши бежиз эмас. Мана, сенинг ҳам бўйинг чўзилиб қолди. Бошингни иккита қилиб олсак эди, анча тинчирдик.

Машраб гапнинг бу томонга бурилишига ҳайрон қолди. Дадаси кўнглидаги ниятини айтяптими ёки унинг фикрини сўраяптими? Билолмади. Лекин хаёлига ярқ этиб, Арзигул тушди. Арзигул ҳамон тутнинг устида чиройли кулиб, «Бўлдими, ё яна қоқиб берайми?» деб турарди. Наҳотки, унинг Арзигул билан қамти келишига дадасининг нияти бир тушди?

Машраб шу ёшдаги йигитларга хос андиша ва сиполик билан дадасининг юзига аста қаради. Қаради-ю, дадасини кейинги кунлари чакак-чакак бўлиб кетганини кўрди.

Валибобо ўғлидан шу онда жавоб кутмаганидай, Машраб ҳам ҳозир розилик беришни ўзига шарт билмади.

— Сизлар энди бу уйнинг чирогини ёқиб ўтирасизлар, ўғлим! — деганича юзига фотиҳа тортиб, Валибобо устахонасига кириб кетди. Унинг елкаси чиқиб қолган гавдасига қараб, Машрабнинг хаёли бузилди: қачон бунақа букчайиб қолдилар? Ё тавба! Ҳали яқингинада бунақа эмас эди, шекилли!

Бу гамгин фикрлар Машрабнинг хаёлида узоқ сайр қилмади, ёш йигит, яна ўз ташвиши билан бўлиб кетди. Дастурхон йигиб, ушогини дадаси ўргатгандек ариққа тўкиб, ўзини айвон устунининг пешқозигига илди-да, китобларини қўлтигига тиқиб, мактабига жўнади. Бир вақт қараса, оёғи Чорсуга бурилиб кетяпти. Анча ерга боргач, орқасига қайтди. У Бозор Охунднинг ҳовли мактабига кириб борганида олди болалар келган, бўйраларда ўтириб, сабогини қироат билан такрор қилар, бошқа бири ҳандасадан чизилган шаклнинг таъриф ва тавсифини кўздан кечирар, яна бошқаси Хўжа Ҳофиздан газал ёдлар эди. Иккита кичкина бола эса, бўйранинг чўпидан қўчқор ясаб, уриштиришяпти. Шовқин-сурон бемалол. Тўрда, деворга суёглик гаврон — Охунднинг таёғи.

Бир бола бир болага мақтанарди:

— Буни қара, ақл тишим чиқяпти.

— Энди яхши ўқийман демоқчимисан?

— Бўлмасам-чи!

— Керилма, ақл тиш тентақда ҳам бор! — силтаб ташлади шериги ва чўнтагидан қурт олиб оғзига солди. Унинг ёнида ўтирган бошқа бир бола бирдан қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди ва оғзидаги каттакон қуртни лунжидан олиб, койиб берди:

— Шайтон қитиқляяптими?

Шу маҳал Мулла Бозор Охунд эшиқда кўринди. Устига осмонранг мовутдан чакмон, бошида бежирим қилиб ўралган оппоқ сала, ёқаси йўқ сўфи кўйлагидан бўйни узун кўринади. Мумдек қоп-қора соқоли этсиз юзига ярашган, фақат чаккасига тушган оқи унинг ёши анчага бориб қолганидан далолат беради. У болаларнинг саломига қироат билан алик олиб, тўрга ўтиб, беқасам кўрпача солинган ўз курсисига ўтирар экан, бурчақдаги таёғини ёнига тортди.

Бугун пайшанба. Эртага дам олиш куни. Шунинг учун Охунд бир ҳафталик сабоқни яқунлаб, элакдан ўтказа бошлади. Бировга очиқ юз билан ширин гапириб, бировни дангасалиги учун койиб кунни пешин қилди. Намозга чиқиш олдидан кичкиналарни озод қилиб, катталарни таҳоратга ундади. Ўзи имомликка ўтиб, айвонда намоз ўқиди. Намоздан кейин талабаларга ўтирилди. Насиҳат қилиб, инсофга чақирди. Жаҳаннам даҳшатлари билан қўрқитди, кейин илм-маърифатга ўтиб, фазлу уламолар шаънига мадҳия айтди.

— Оллоҳ таоло кўзи очиқ, оқ-қорани таниган, инсоф

ва саховат дарёсидан нўш этган бандасини яхши кўради ва ёрлақайди, азизу мукаррам тутади. Билиб қўйинг: боғбондан боғ, баҳодирдан қилич, донодан шогирд, наққошдан безак, шоирдан ашъор, меъмордан бино, муаррихдан китоб, отадан зот қолади, — деди-ю, бирдан Машрабнинг ёнида ўтирган Эргашга кўзи тушиб қолди, — сендан эса, дод қолади, — деб сўзини якунлади. Ҳамма ҳайрон бўлиб бир чеккада бесўнақай ўтирган буқаникидек бўйни қисқа, бит кўз, бақалоқдан келган, ўртоқлари орқасидан «Эргаш калта-халта» деб лақаб олган талабага қаради. У шошиб қолган, ўпкадек қизариб кетган эди. Нима гаплигига фаҳми етмаган кишидек салласининг узун пешини ҳадеб ҳимарар эди.

— Саллани тинч қўй, тур ўрнингдан! — деди Охунд. Талмовсираб қолган Эргаш калта ўрнидан аранг турди ва Охунд кўрсатган ерга бориб тек бўлди.

— Бу жанобнинг муштлиари жуда катта. Кеча мактабдан кетатутиб Мамажон бўзчининг ўглини оғзибурнини қоп-қора қон қилган. Бу ҳам етмагандек онасини бўралаб, оғизга олиб бўлмайдиган беодоб сўзлар билан ҳақорат қилган. Тўғрими? — деди ўз оғзидан тасдиқлатмоқчи бўлиб Охунд.

— Ўзи нега сўкади? — деб тўнғиллади пакана.

— Ёш боланинг сўкиши баҳор ёмғиридай гап — ўтади-кетади. Шунга қонига белаб уриш керакми? Мен сени шунга ўқитдимми? Ноинсофликка ўргатдимми? Зўравон ва беодоб бўл дедимми, бетавфиқ. Бу беодобликни қайси китобда ўқидинг, кимдан ўргандинг? Бу зўравон, — деб яна товушини ўзгартириб талабаларга қаради Охунд, — тунов кунни ҳам бир беодоблик қилганлар. Гариб бир қўшнилари бир энлик ариза ёзиб беришни илтимос қилса, ҳақ талаб этганлар. Чақа берса, танга сўраганлар. Бир коса туршак чиқарсалар, ҳовлига сочиб юборганлар. «Мен пайшанбаликка домламга ўнта тухум солиб, қўймоқ олиб бориб, илм ўрганганман», дебдилар. Бир бандаи мўмин, гариб бечоранинг ҳожатини чиқариб, савобга қолмайсанми, дуосини олмайсанми!

Олтин олма, дуо ол,
Дуо олтин эмасму,

деганлар машойихлар! Ҳазинага кирган мушукнинг олтинун гавҳар билан нима иши бор, унга сичқон бўлса бас, деганларидек сенга илм юқмайди, хаёлингга шайтон васвасаси! Ана, бугун олиб келган пайшанбалиги-

нгни тугунини ҳам ечганим йўқ, олиб кет! Мен пайшанбалик учун мактаб тутган эмасман, азбаройи фуқарога, унинг гумроҳлигига раҳмим келганидан қил-япман. Оллоҳ таоло менга берган жиндай маърифатни тарқатмоққа ният қилганимдан бу мушқулу савоб иш-ни бўйнимга олганман. Худога шукр, муҳтож эмасман, ерим бор, сувим, қўша-қўша ўғилларим бор. Зотан, одам боласи дунёга мол-дунё орттирмоқ учун эмас, Оллоҳнинг буюрганини, Пайғамбари Мустафонинг айтганларини бажо келтирмоқ учун келгандир. Сен тентак пайшанбалигингни пеш қилиб, эл-юрт олдида ўз нодонлигингни фош этасан. Бу гап менга, иншооллоҳ малол келмайдур. Сенинг шунчалик гумроҳлигингдан ҳижолат тортамен. Мендан таълим-тарбия олаётган боланинг бунчалик бефаҳм, бепаросатлигидан хижолат тортамен. Менинг даргоҳимдан аҳли илм эмас, бўйни йўгон зўравон ва таъмагирнинг етишиб чиқаётганидан хижолат тортамен. Кел, мени ортиқча гуноҳга ботирма, сеникисиз ҳам гуноҳларимиз кўп. Оллоҳнинг Ўзи кечирсин! Эртадан бошлаб сенга жавоб!

Бозор Охунд титраган қўллари билан остидаги жойнамозни йиғиб, тахмонга ташлади. Унинг чап қоши пир-пир учарди. Бу унинг ноҳақликни кўрганда, бирон-бир талабасининг ноҳўя хатти-ҳаракатини сезганида пайдо бўларди. Шунинг учун болалардан биронтаси сал ҳаддан ошса, «бўлди, қуюшқондан чиқма, бўлмаса, домланинг қоши пир-пираб кетади», деб қайтаришарди.

Айвонда қуюқ туман бўлиб сукут чўқди, пашша учгани, Эргаш калтанинг нохуш нафас олиши эшитилди. Домла ковушини кийиб, ҳовлига тушиши билан ҳамма бола жойидан қўзғолди. Фақат Эргаш калта ҳамон намоз ўқиган ерида ўтирар эди. Кейин бирдан ирғиб туриб, Охунднинг оёғига ташланди, ҳўнграб йиглаб юборди:

— Маъзур тутинг, тақсир. Бу нодонлик энди такрорланмайди, Худо ҳақи такрорланмайди!

— Худони ўртага солма, нодон. Ёлгончи қасамхўр бўлади, — Охунд орқасига қарамасдан ҳовлидаги кичкина эшиқдан боғчага чиқиб кетди. Салдан кейин унинг йўтали эшитилди. Йўтал анча олисдан келарди.

Машрабнинг Эргашга раҳми келди, унинг олдига бориб, ўрнидан турғизди:

— Яхши қилмабсиз, Эргаш. Тақсиримнинг астойдил жаҳллари чиқди. Энди сабр қилинг.

Эргаш бирдан Машрабнинг яктаги баридан тортди:

— Машраб! Сиз ўртага тушинг, сизнинг сўзингизга кирадилар, сизни яхши кўрадилар. Жон Машраб! Олоҳ хайрингизни берсин!

Машраб нима қилишини ва нима дейишини билмай икки ўт ўртасида қолган одамдек фикр қилиб турар экан, Эргаш секин унинг қулоғига деди:

— Менда қолмайди! Арзигулни биласизми?..

Машрабнинг устидан совуқ сув қуйгандек кўзи чарақлаб кетди: «Бу Арзигулни қаёқдан билади?»

Машраб Эргашнинг кўзига тикилди. Унинг кўзида «мен ҳаммасини биламан. Сен ишимни тўгрила, мен ҳам сенга яхшилик қиламан», деган ифода сезилиб турар эди.

Машраб аниқлагунча бўлмай, Охунд кўринди ва қўлини талабалардан бири тутган сочиққа артиб, Машраблар турган томонга назар ташлади.

— Сизга арз қияптими? — деди Охунд. — Бефойда. Унинг ўзи тавба қилса ҳам, феъли тавба қилмайди.

— Астойдил ўқиняпти, тақсир! Бу галча маъзур тутинг. Мана, биз кафил! Энди бундай номақбулчилик такрорланмайди.

Охунд унинг гагини эшитмагандек кичик ҳужралардан бирига йўл олди ва Машрабни чақирди:

— Машраб, қани, бери келинг! Бошқалар жой-жойига ўтсин.

Машраб ғиқ этолмасдан Эргашга бир қаради-ю, домланинг кетидан ҳужрага кирди. Эргаш турган ерида туриб қолди. Бақрайган кўзлари ўлик бузоқникига ўхшарди. Шу хунук қарашни анча вақтгача Машрабнинг хаёлидан кетмади: наҳотки, унинг кўзи шунақа қаттиқ! Шу маҳалгача сезмаган эканми?

Машраб шу хаёл билан кириб борганда Охунд ҳужранинг қозигига тўнини илар эди. Машрабнинг кириб, эшикни орқасидан ёпганини сизди, шу турганича салмоқлади:

— Бекорга ўртага тушяпсиз, ўғлим! Эргаш қора кигиз, ювган билан оқармайди. Ахир, бу қилигини илк маротаба кўрсатаётгани йўқ.

Машрабнинг эсига ярқ этиб бир воқеа тушди. Шунда ҳам анча кўнгилсизлик бўлган, озор чеккан мактабдош ўртоғи Охундга айтаман, деб анча тихир-

лик қилган, лекин Машраб уни бу ниятидан қайтарган эди.

Бу воқеага анча бўлган эди. Ўша ўртоғининг акаси уйланаётган эди. Ғуралар айна курсиллатиб ейдиган, олам кўм-кўк пайт эди. Эргаш совуқ тўйга чўнтагини ғурага тўлдириб келди. Болаларга улашди. «Ҳали мен айтганда ейсанлар» деди. Бир маҳал сурнай чалиши билан «қани, бўёққа келларинг», деб болаларни сурнайчининг қаршисига тўплади. Ва «қани, бошладик» деб кўм-кўк ғурани оғзига солиб, курсиллатиб чайнади. Болалар ҳам ундан кейинда қолмай, ким тез ейишга ўйнаётгандай чайнашар эди. Бир маҳал сурнайнинг оҳанги бузилди. Сурнайчи оғзини тўлдириб келган сулакайини бир четга ташлади. Яна чалмоқчи бўлиб ўнланди-ю, чалолмади. Болаларга ҳўмрайиб, куйини бошлади, аммо куйи қовушиб келмади. Ахийри, бўлмагач, дағал гапириб ҳайдади. Йилтироқ этик ила янги беқасам тўндаги Эргаш кийимини пеш қилгандек олдинга чиқиб, қаршилиқ билдирди. «Биз ҳам тўйга келганмиз» деб дўқ урди-да, яна битта ғурани оғзига ташлади.

«Бор, ғурангни нарига бориб е!» деди сурнайчи. Хуллас, уялган болалар нари кетган бўлса ҳам Эргаш турган еридан қўзғалмади. Ҳамон ғурага боши қоронғи хотиндек бирининг кетидан бирини олиб, оғзига солаверди. Унга ҳеч ким ботиниб, «кет, нари бор» дея олмасди, ахир обрўли бойнинг ўғли! Шунда бир мўйсафид келиб, унга ёлворди: «Бойвачча ўғлим, қўйинг, камбағалнинг не ҳасратда қилган тўйидан файз кетмасин», деб курагини силади. Кейин Машраб билса, Эргаш буни атайин қилаётган экан. Ғурани кўрган сурнайчи оғзи сув очиб, сурнайини пуфлолмас экан! Эргашнинг тўйга айтган болада қасди боракан!

Машрабнинг хаёлидан бу кўнгилсиз ҳодиса ўтган бўлса ҳам, нима учундир, барибир унинг ёнига тушди:

— Ёшлиқ қипти, тақсир...

Охунд шарт унинг сўзини бўлди:

— Гап ёшлиқда эмас, бўтам, ҳаром-ҳариш топилган давлатда! Буларнинг эгни бутун, қорни тўқ, кучини қаёққа ташлашни билмайди. Булар саратонда эриниб, совуқ сувга бетини ювмайди. Отасининг давлати ва шу давлат туфайли ортгирган обрўйга суянади. Булар «Пулим бор — узун тилим бор — нима гамим», деган йўсинда иш тутади. Пулнинг ҳидига семириб юрибди. Асли нодон. Нодонни ўқитмоқ — шўр ерга уруғ сеп-

моқ, кар қулоққа ҳикмат айтмоқ, ўлик билан кенгашмоқ, оқар сувга хат битмоқ билан баробар, бўтам, — Охунд хомушланиб, ўйлаб қолди: — Хўш, қаерга келган эдик? Эътиқодига шайтон уя қурганлар билан бўлиб хаёлимдан кўтарилибди, бўтам!

Машраб Охунд қаршисига одоб билан чўкка тушиб утирди. Қуръони шарифнинг чўпхат солиб қўйилган саҳифасини эҳтиром билан очиб, ёстиқнинг устига қўйди. «Бошлай берайми, тақсир?» дегандай Охундга қаради. Охунд бошини силкиб ризолик бергач, уйда тайёрлаб келган сурасини қироат билан ўқий бошлади. Охунд бошини сомеъларча қўйи солиб, кишини мафтун этадиган ажиб мусиқани тинглаётгандек Машрабнинг қаршисида, қалин кўрпача устида ўтирарди. Машраб эса, қироатининг оҳангида бешиктебратардек икки ёнига тебраниб, товушининг борича ўқир эди. Охунд бирон ерида сакталик сезса, товушсиз, бир қўлини сал кўтарар, Машраб шу замон тўхтар эди:

— Нега шошасиз, бўтам, пойгага кетаётганимиз йўқ. Ё бирон ерга борадиганмидингиз? Хаёлингизни бузмасдан диққатингизни бериб ўқинг!

«Бир ерга бормоқчимидингиз» жумласи Машрабнинг ёдига эндигина хаёлидан кўтарилган Арзигулни туширди, кўз олдига тутли ҳовли келди.

У керагидан ортиқроқ танаффус қилиб қолди шекилли, Охунд ҳушёрликка чақирди:

— Саломатлигингиз яхшими, бўтам? Ғалати кўри-насиз?

— Йўқ, унчаликмас, тақсир! — деди-ю, Машраб яна шоша-пиша бошидан такрорлади. Қироат Охунд кутганидек чиқмади шекилли, очигини айтди-қўйди:

— Йўқ, бўтам, бугун бошқачасиз. Ниманидир мендан яширяпсиз. Майли, қани, бошидан яна бир такрорланг-чи. Ё юзингизни совуқ сувга чайиб келасизми? Майли, боринг, бўйниларингизни қўшиб ювиб келинг.

Машраб билдики, шунча йилдан бери ихлос қўйиб келаётган, уйига кутубхонасидан китоблар бериб турган устозини хафа қилиб қўядиган. Ахир, бу ҳужрага, Охунд тили билан айтганда «қорихона»га ҳамма таклиф этилавермайди. Бу ерга Охунднинг назарига тушган, у ихлос қўйган ва ҳурматлаган, уқуви бор, товуши яхши талабаларгина киради. Анави хонада эса, Охунд риёзиёт, фалакиёт, мантиқ ва фалсафадан қўшимча сабоқ беради. Бу ерга ҳам Машраб кириб туради. У ер

аслида Охунднинг яхши китоблар сақланадиган алоҳида уйи. Бир куни Машраб холи қолганда китобларнинг баъзи бирларини назардан ўтказган ва домланинг шунча илм билан қизиқишига ҳайрон қолган эди. Улар орасида Абу Абдулло Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг «Китоб ал-мухтасар, фи-ҳисоб ал-жабр вал муқобала», Абурайҳон Муҳаммад ибн Аҳмад Берунийнинг «Мезони ул ҳикмат», «Китоб ус-сайдана», Алишер Навоийнинг «Хамса» ва «Чор девон»и, Бобурнинг «Бобурнома», Абу Али ибн Синонинг «Китоб уш-шифо», «Китоб ун-нажот» ва яна «Қобуснома», «Китоби Муҳсиний» каби бир талай Машраб эшитган-эшитмаган китоблар бор эди. Уларнинг ҳажмигина эмас, муқовалари ҳам ҳар хил: бири чарм муқовада, бири ипакка ўралган, биттаси эса қалин букилмас муқовада. Улар қаторида яна қанча турли-туман китоблар борки, уларга Машрабнинг кўзи ҳам тушмаган. Бу хонада эса Хўжа Аҳмад Яссавийнинг яхши кўчирилган чиройли «Ҳикмат»и ва Қуръоннинг Боғдод нусхаси билан яна бир қанча улуми динияга хос китоблар бор. Охунд яқинда алақадан Хўжа Исмоил саҳвий-Бухорийнинг алақандай китобини топиб, уч-тўрт кун терисига сигмай, қувониб юрди:

— Илоҳият хазинаси! Ёшлигимда бир ўқигандим-у, лекин ўзини қўлга туширолмай юрган эдим. Жуда яхши бўлди. Буни қаранг, соҳибкорликка ўтиб бораётсам, бир хотин юз пардасининг остидан омонатгина чиқариб турибди. «Сотиладими?» десам, «Ҳа, айланай, қадрига етганга сотаман» дейди. Нима китоб экан, деб бундоқ илк саҳифасини очсам, ҳазрат Исмоил Бухорий, шунча вақтдан бери излаб юрганим! «Неча пул, онажон?» десам арзимаган пулни айтади. Билдимки, бу қадрига етмаган хонадонда узоқ ётган, сандиқзадами ёки четроқ ерда қолганми, алақандай моғор аралаш нордон ҳид келяпти. «Буни ким ўқирди, она?» десам, «Отамдан қолган ёдгор. Болалар кўзидан четроққа олиб қўйган эдим» деди. «Отангиз ким ўтган?» дейишга тилим бормади. Бунинг устига, кишилар ўтиб турибди, йўл усти, бозор боши. Айтган нархига сал қўшиб, рози қилдим-да, қўйнимга урдим. «Она, рози бўлинг. Ҳар ўқиганимда отангизни ҳам дуо қилиб тураман», деб кўнглини кўтардим. Муҳтожлик бозорга олиб чиққан, бўлмаса, бозорга чиқадиган китоб эмас бу, Машрабжон, хазина, кўп уламоларнинг орзуси бўлган ноёб китоб!

Машраб қизиқиб қўл узатган эди, Охунд аввал бир ўпиб, кўзига суртди, кейин унга берди. Машраб илк бетини кўздан ўтказар экан, завқи ичига сигмаган Охунд ҳамон энтикиб сўзларди:

— Сал кам етти юз муқаддам тартиб берилган китоб-а! Бухорий ҳазратлари жуда улуғ зот ўтганлар. Ўзлари асли Бухорои Шарифдан. Кўп шуҳрат қозонганлар. Ўша пайтда ҳам бидъатпарасту ичи қора киборлар бор экан-да, шундай улуғ зотни она юртларидан чиқиб кетишга мажбур этган. Адашмасам, Бухородан кела туриб, шу Самарқанд атрофида бир қишлоқни макон тутганлар. То жон таслим қилгунча шу ерда ғарибона яшаганлар. Қабрлари ўша атрофда бўлиши керак. Ҳамма азизу мукаррам кишилардек шон-шараф нима, доврўф нима, бойлик нима, роҳат, маишату рўшнолик нима билмай, катта-кичик зодагон ва таъмагир уламолардан туртки еб ўтганлар. Во дариг, бу дунё шунақа экан! Парвардигори оламдан ўзга меҳрибон йўқ.

Ана шунда Машраб севимли устоди Мулла Бозор Охунднинг ҳам юрагида анча-мунча ғам-андуҳи борлигидан хабар топди ва ичида ўкиниб қўйди. Наҳотки, шундай баобрўй одамнинг ҳам гами бўлса!

Машраб ташқарига чиқиб, юз-қўлини ариқда қайта-қайта ювди. Муздай сув унинг губори ва ҳордигини чиқаргандек бўлиб, шошмасдан артинди-да, салом бериб, яна ҳужрага кириб борди. У кириши билан Охунд кўриб ўтирган китобини аста ёпиб, ёнига қўйди. Машраб бу китобни таниди. Бу ўша қимматбаҳо Исмоил Бухорий асари. Топиб келган кундан бери домла уни еру кўкка ишонмай ардоқлаб юрибди.

Машраб бояги сурани яна катта диққат ва ҳарорат билан такрорлади. Бу галгиси Охундга мақбул бўлди шекилли, юз-кўзи ёришиб, мийигида мамнун табассум пайдо бўлди.

— Бу бошқа гап, бўтам. Қироатингиз маромига етиб қолибди. Энди адашмас қилиб, пухталаб ёд олинг. Биласизми, буни нима учун айтяпман?

— Йўқ, тақсир!

— Шу йил рамазонда сиз билан Лутфиллани Қуръонга ўтказмоқчиман.

Бу ёш муллавачча учун катта ҳурмат ва обрўй эди. Буни яхши билган Машраб ичидан қувониб, бир томондан ваҳима босди: удалай олармиканман? Масжид тўла аҳли мўмин қаршисида салобат босиб, дудуқланиб қолмасмикинман? Қироатим мақбул тушарми-

кин? Маъқул тушарки, домлам бу ишга бошляпти. Ахир, Охунднинг биринчи қалдирғочи эмасман-ку. Бир нарсага кўзи етадики, таклиф этипти.

— Шундай, ўғлим, ана шунга қараб тайёрланинг. Менинг хизматимни, сизнинг қобилиятингизни аҳли юрт, аҳли уламо кўрсин! — деди ишонч билан.

— Ишончингиз учун қуллуқ, устод!

— Ҳали бу бошланиши, бўтам. Сиздан менинг умидим катта. Эл аро хуш нафасдек таралиб бораётган газалларингиздан ҳам хабарим бор. Оллоҳга шукроналик ўқийман. Шояд сизнинг улугвор шоир номингиз қаторида каминанинг номлари ҳам зикр этилгудек бўлиб тарихда қолса!

— Шундай ҳам номингиз табаррук, тақсир. Сиз туфайли сеvimли Намангонга қўшиб сизни ифтихор билан тилга оладилар.

— О, ўғлим, бу бугун. Эртага-чи? Ўн йил кейинчи? Муаррих бўлиб китоб ёзмадим, шоир бўлиб ашғор. Фалакиёт ва риёзиётга ихлос қўйдим-у, бирон иш қилолмадим. Ахийри, мана мактабдор бўлиб ўтирибман.

— Бахтингизга Мирзо Муҳаммад Тарағай Улуғбек замони бўлармиди?

Мулло Бозор Охунд яшнаб кетди ва деди:

— Оҳ, қани эди! Тарки дунё қилиб, донишманди фалакнинг расадхонасидан ташқарига чиқмасдим. Осмон сайри билан кўнглимни яшартиб, илму маърифат билан кўзимни очардим. Минг афсус, шундай улуг зот ҳам бу феъли тор дунёга сифмадилар. Фисқу фужурни касб қилиб олган гуноҳи азимлар у тилла бошни еди. Минг афсус...

— Мирзо Улуғбек туфайли ичи кибр ўгли Абдуллатиф қотил ҳам тарихга кириб қолди, бу қизиқ! — деб ажабланди Машраб ва яна фикрини кутгандек унинг оғзига қаради.

— Ана шунга дод дейман, бўтам, водариг, бу дунё буқаламуну бевафо! Яхшининг қаторида қотил билан жоҳилу, бадбахт билан жаллод ҳам тарих саҳифасига кириб қолади.

— Яхшидан ибрат оладилар-у, ёмондан ҳазар қилдилар, тақсир.

— Бу-ку, тўғри, лекин ёмонларнинг қоғоз бетига битилмоғи-ю, тилга олинмоғини асти истамас эдим! Ҳар тилга олганимда гуноҳи азимга ботаётганга ўхшайман! Баъзан бу бадбахтларга бегуноҳлик либоси-

ни кийгизмоқчи ҳам бўладилар. Бу ундан ҳам баттар!

— Бу нодонларнинг иши, тақсир!

— Нодонлар эмас, бўтам, — исботлашга киришди Охунд, — баъзан ақли расолар ҳам уриниб қолади, Шайхулислому муфти бош бўлиб, ҳамду сано ўқийди. Тавба!

— Энди, тақсир! — деб устодига тасалли бермоқчи бўлди Машраб. — Дарё ҳар маҳал лойқа оқмайди. Тиниқ оқса ҳам баъзан итнинг огзи тегади, барибир ҳаром бўлмайди.

Охунд қаҳ-қаҳ отиб кулиб юборди:

— Топдингиз, бўтам, топдингиз! Таъма борки, ҳақиқат рухсорига соя тушиб туради.

— Албатта!

Охунд ўзи билан суҳбат қиладиган шогирди борлигидан мамнун бўлиб, у билан яна бир неча дақиқа дардлашиб ўтирди-да, жавоб берди. Устига юклатилган вазифанинг масъулиятини яна бир таъкидлаб, хайрлашди.

Бу маҳал кун оған, кечанинг салқин шамоли туриб қолган эди. Кўчада бозор-ўчардан қайтган одамларнинг ҳаракати қизгин. Болалар уй-уйларига кириб кетиб, шовқин тинган.

Кўчага чиқиши билан Машрабнинг хаёли яна қочди. Бугун ҳам Арзигулнинг висолига етолмади, уни бир марта, фақат бир марта кўрса, майли эди! Охунднинг гапига қараганда, бу яқин кунларда қўли тегадиганга ўхшамайди. Ҳали домла сиқиб ёгини олади. Ҳар кунни ҳам Охунд бугунгидек очилиб ўтиравермайди, шундай кунлар бўладики, домланинг қовогидан қор ёғиб, назаридан ғазаб тўкилади. Ҳар бир сўзни ўйлаб гапирасан. Огзинга лой қопқоқ ёпса, нафасинг ичинга тушиб кетади. Хайр, Арзигул, сен билан кўришмоқ қорли чўққига интилмоқдек бўлиб қолди. Бўлмаса, чақирса эшитилгудек оралиқдамиз. Чорсу қочиб кетибдими, ана у, Масжиди жоменинг минори кўриниб турибди. Лекин ҳозир борганининг фойдаси йўқ. Мактабдан кетиб бўлган, эрталаб бўлса ким билади, қай маҳалда ўтади. Ўнлаб бола кирадиган эшикнинг қошида туриб бўлмаса! Гап-сўз, эътибор. Ким билади, тагин унинг ўзи нима дейди. Минг севганда ҳам «хуш келибсиз!» демайди. Бир қовоғини солиши бор! Шу қовоғини солишини ҳам бир назокат дейдилар. Чиндан шунақамикин? Ҳайдаса ҳам майли, бир кўрса эди!

МУЛЛА БОЗОР ОХУНДНИНГ СЕВИМЛИ ШОГИРДИ

Бозор Охунд Машрабнинг оёқ-қўлини шунақа чандиб ташладики, қимирлолмай қолди. Эрталаб келиб, қош қорайганда кетади. Уша қорихонадан чиқмайди. Бир пайтлар кўзига мўъжизадай кўринган бу хона энди уни толиқтирган, кўзи тушиши билан юраги орқасига тортиб кетади. Кечқурун ҳолдан тойиб уйига қайтади. Тайёр овқатни наридан-бери ейди-ю, ўзини ўринга ташлайди. Бир ёнида ётиб, бир ёнида туради. Алламбало тушлар кўради, лекин эрталаб туриб эслай олмайди. Арзигулни кўриш у ёқда турсин, ўйлашга ҳам вақт йўқ. У жуда узоққа кетиб қолганга, Машраб етиб боролмайдиганга ўхшайди. Лекин ҳар эсига тушганида юраги бир ҳаприқиб кетади.

Бозор Охунд Машрабга оғир бўлаётганини билади. Лекин сир бой бермайди. Фақат ўзини оқламоқчи бўлгандек баъзан-баъзан «Домланинг талаби талабани мулла қилади», деб қўяди. Аммо ўзи ҳам ҳазилакам қийналаётгани йўқ. Шу кунларда қовоғи салқиб, сўзларида аввалги шижоат йўқ, оёқ олишлари ҳам вазминлашган, салга жаҳли чиқади.

Ҳадемай рўза ойи ҳам етиб келди. Охунд Машраб билан Лутфиллани ҳамон сабоқдан кейин олиб қолади, одатдаги қаттиққўллик билан ҳар бир оятнинг тўғри ва оҳангдор талаффуз этилишини талаб қилгани-қилган. Қироатнинг сал бузилишига қўймайди, тинмай такрорлатиб ётибди. Баъзан асабий силтаб ташлаб, ўзи намуна кўрсатиб ўқиб беради. Чиндан ҳам Охунд Бағдодий деган усулда жуда қироатини келтириб, ҳар битта сўзни тиниқ талаффуз этиб ўқийди. Кишининг баданларини жимирлатиб юборади. Бир куни Машраб домланинг кўнгли ёришиб турганда тегишди:

— Бу — сиз, тақсир, сиздек ўқишга бизга ҳали ўн қовун пишиги бор.

— Боши бузилган иш кейин тузалиб кетмайди, ўғлим, бошидан пухта қилинг, кейин довуш ҳам ўқирмайди. Танбал бўлманг, бахтсизликнинг боши танбаллик! Қани бошидан бошланг, — дейди ва ўзи билан уларни ифтордан кейин масжидга таровеҳга олиб чиқади. Иккаласини икки ёнига ўтқазиб, тажрибали қо-

риларнинг қироатини эшиттиради. Эртасига эса, таҳлил қилиб беради:

— Каломуллоҳи шарифни бузиб ўқиш — гуноҳи азим, Оллоҳнинг қаҳри келади, — деб таҳдид ҳам қилиб қўяди Охунд.

Оллоҳнинг сўзини бузишдан қўрққан икки ёш яна астойдил қироатга киришадилар. Кўзни очибоқ қироатга тушадилар.

Ўғлининг хатми Қуръонга ўтишини эшитган Валибобонинг боши осмонга етиб, унга маҳси-кавуш қилиб берди. Худди шундай ҳамкасабасининг қолип — шонини олиб (ўзи заифона тикмайдими!) Мулла Бозор Охундга ҳам ўз қўли билан орқа чокига дуранг иш ўраб, қўнжини узунроқ қўйиб, маҳси тикди, бозорнинг ман-ман деган устасига ковуш буюртирди. Иккаласини битта қилиб, Охунд ҳузурига ўз қўли билан олиб борди:

— Тақсир, улуг айём кунларида киярсиз!

— Ие, ие, ортиқча уринибсиз-ку, уста! Сиздан таъмамиз йўқ эди-ку! Чакки овора бўлибсиз, — деди Охунд очиқ юз билан.

— Камбағалчилик, хизматингизда бўлмаймиз, — деди Валибобо ва бу билан шу вақтгача бирон-бир тузук совға-салом қилолмаганини айтмоқчи бўлди.

— Хизматингизга эҳтиёж йўқ, уста! Машрабжон бизга қатнаб тургани кифоя. Рўзгор важидан тортиб олиб қўясизми, деб баъзан ташвишланиб турамиз.

— Йўқ, йўқ, тақсир! Бемалол! Чоригда юрсак ҳам изни-ихтиёрини сизга берганмиз. Сиз жаноблари нени маъқул кўрсалар шу. Қора қозон, Худога шукр, бир амаллаб қайнаб турибди — қуюқ бўлмаса суюқ...

— Раҳмат, уста! Ўғлингиздан умидим катта. Иншооллоҳ ниятимиз мустажоб бўлгай! Қариганингизда нонни ёғ билан ейсиз. Дуосини қилаверинг.

— Иншооллоҳ! Иншооллоҳ! Айтганингиз келсин, тақсир! — Устанинг кўнгли бўшашиб, кўзига ёш келди. Ҳатто икки томчиси то артгунича тиззасига оқиб тушди. Хижолат аралаш кўзларини артар экан, ачишиб келган димоғини аста тортиб, қўшиб қўйди:

— Камбағалчилик ҳам жонга теккан, тақсир!

— Пешонага берсин, уста.

— Албатта, тақсир! Нолимаймиз. Бировдан олдин, бировдан кейин яшаб турибмиз. Бой бўлмасак ҳам тани-жонимиз соғ, оёқ-қўлимиз бутун. Ногирон қи-

либ яратганда бандаи ожизнинг қўлидан нима келарди!

— Албатта! Ношукрлик яхшимас. Тани соғлиқдан ортиқ давлат йўқ. Оллоҳ таолонинг ўзи шафқат қўлини чўзса, бу кунларингиз ёмон тушдек ўтиб кетади. Мана, мулла Машраб, сал кунда сизни тўрга чиқариб, етти қават кўрпачанинг устига ўтқазиб қўяди.

— Иншооллоҳ, тақсир, иншооллоҳ! Умид шу шогирдбаччангиздан, биз энди ўтдик алифни калтак деб. Неки кўрсак энди, тақсир, сизнинг марҳаматингиз туфайли бўлади, болага кўп меҳнатингиз сингди, — деди уста яна кўзига ёш олиб. Шунча ёшнинг қаёқдан келаётганини ўзи ҳам билмасди. Ахир, бунақа йиғлоқи, кўнгли бўш эмас эди-ку. Ҳа, қарий бошлабди. Ёшлигида унар-унмасга йиғлаган кексалардан куларди, мана ўзининг ҳам кўзлари серёш бўлиб қолибди. Ё умрида яхши гап эшитмагандан, биров илиқ сўзлаб кўнглини кўтармагандан, энди ана шундай киши топилиб, уни ҳурматлаб, яккаю ёлғиз арзандасини эъзозлаб кўкка кўтараётганидан кўнгли бузилиб кетдими?

— Меҳнатимга ачинмайман, уста! Кўп шогирдларим бор, озми-кўпми обрўй топдим. Устод зоти шундайки, қобилиятли болани ўқитишдан, таълим беришдан бениҳоя завқланади, хурсанд бўлади. Ниятига етаётгандек қувонади.

— Биз ҳам ишимиз яхши чиқса, харидорга маъқул тушса, яшнаб кетамиз, тақсир!

— Ҳа, балли! Ундай болага қувониб-қувониб сабоқ бераман. Фаҳми пўстаклардан Худо асрасин. Биттаси бор, бай-бай, бети ҳам чармдан қалин. Бунинг устига, қўли югурдак.

Уста гап Эргаш калта ҳақида бораётганини билмаса ҳам Охунднинг гапи оҳангидан унинг анча ранжиганини сезиб, ўзича тасалли бермоқчи бўлди:

— Ахир, тақсир, беш бармоқ ҳам баробар эмас.

Унинг сўзини Охунд бўлди:

— Кечагина жавобини бердик! Лекин ҳали қулоғимиз тинчигани йўқ. Яна биз айбдор.

— Юрт-элчилик — кўпчилик дегандек, тақсир, билган топиб гапиради, билмаган қошиб. Лекин, тақсир, юзингиз амри эмас, менга ўхшаган бева-бечора, айниқса, сиздан хурсанд, тани-жонингизнинг дуосини қилади. Илоҳим, бахтимизга узоқ йиллар соғ-саломат юринг.

Охунд ўз шаънига айтилган мадҳиядан ўнғайсиз-

ландими ёки гапни чўзишни ўзига эп билмадим, суҳбатни бўлди:

—Хўш, энди шундай қилиб, бу кавуш-маҳсининг пули қанча бўлади? Тортинмай айтаверинг.

— Йўқ, йўқ, тақсир, мени хижолат торттирманг. Ҳақиға мингдан-минг розиман. Яхши кунларда кийинг. Ўз қўлим билан яхши ният қилиб тикканман. Олинг!

— Ана шу яхши ният билан тикканингизнинг ўзи бизга зўр инъом. Лекин ҳақини олинг! — Охунд боғичига иккита кўзмунчоқ тақилган ҳамёнини ёнидан олиб, ичига қўлини тикди, шу тикқанича қўлини олмамай туриб, яна:

— Қанча бўлди? — деди.

— Йўқ, тақсир, мени хафа қиламан, десангиз, шу ишни қиласиз.

— Ахир, хизматингизга рози бўлсангиз ҳам, терисининг ҳақини олинг. Терисини сотиб олгандирсиз?

Ноилож қолган Валибобо ҳайрон бўлиб кафти билан бўйнини уқалади, кўзини ерга тикди. Бу орада Охунд ҳамёнидан пул олиб олдига қўйди.

— Камлик қилмайдими?

— Ортиқ! — деди Валибобо ва шундан бир озгинасини олиб, ёнига солди. Охунд эса:

— Бизни жуда сийлаб юбордингиз, уста, камига рози бўлинг, — деди.

Ҳурматлаган одамнинг хизматини оёғи эмас, боши билан юриб қиладиган Валибобо бўш келмади:

— Мингдан-минг розиман! От миндирсам камлик қилади, тақсир! Начора, иложимиз йўқ. Қўлимиз қисқа!

— Раҳмат, шу сўзингизнинг ўзи от миндирганингиздан аъло. Омон бўлинг. Энди Машрабнинг бошини иккита қилишни ўйласакмикин. Вақти бўлиб қолди, уста. Ўрикни ўрик пишигида-ю, анжирни анжир пишигида еган маъқул. Баъзан хаёли бўлинадиган бўлиб қолди. Шуни ўйлайдими, деган гумоним бор.

— Эҳтимол, тақсир! Бўйи чўзилиб қолди. Юзига алланималар тошиб юрибди.

— Пайқабсиз, уста, пайқабсиз, баъзан ёш-ялангининг балоғат белгиси шу, — кулиб деди Охунд, — ҳаракатингизни қилаверинг, биз ҳам қараб турмасмиз.

— Шундай, тақсир. — Уста яна бирпас ўтиргач, одоб билан товуш қилиб кетмоққа ижозат сўради. — Суҳбатингиз ва маслаҳатингиз учун раҳмат, тақсир, энди бизга жавоб берасиз.

— Марҳамат! Тирикчилик билан банд одамсиз, сизни узоқ тутган гуноҳга қолади, — Охунд мийигида чиройли кулиб, соқолини бир-икки силади. Узун фотиҳа ўқиб, жавоб берди ва эшиккача кузатиб чиқди. Хайрлашаётиб, яна таъкидлади:

— Машрабжонни хатмга ўтадиган кунни ёдингиздан кўтарилмасин-а. Келинг-а!

— Нега эсимдан чиқади, тақсир. Тошга битилгандек ёдимда туради.

Валибобо у кунни орзиқиб кутди. Бу орада не-не хаёлларга борди. Мулла Бозор Охунддек бир улуг зотнинг назарига тушган ўғлини «сиз»лашга ўтди. Товушини очади ва ёқимли қилади, деб кунда наҳорга тухум илитиб ютдиради. У ёққа ўтса ҳам бўй-бастига қарайди, бу ёққа ўтса ҳам. Хурсандчилигидан ўзини қўйгани жой тополмайди. «Кимсан фалончи маҳсиДУзнинг ўғли фалончи масжиди Жомеда хатми Қуръонга ўтибди! Қандай бахти кулган оталар борки, ўғлининг обрўйини кўради», деган сўз қулоғи остида кеча-кундуз садо бериб жаранглайди. Бу, ахир, кичкина обрўйми! Бу онларни орзу қилганлар қанча! Ростдан ҳам ўғлим Машраб, текисликдаги тепадек кўзга ташланадиган бўлиб қолдимми? Кечагина ошиқ ўйнаб, ёнгоқ думалатиб юрган ўғлим-а! Ё тавба! Худо бераман деса, ҳеч гап эмас экан! Ишқилиб омадини берсин, фалончининг ўғлидек юзимни ерга қаратмади, эл-юрт олдида шарманда қилмади. Ҳаром-ҳариш едирмадим, ҳалол меҳнатим билан боқдим, ипак бўлмаса, ип кийдирдим, усти ямоқ бўлса ҳам кўнглига ямоқ туширмадим. Ҳамиша Хизр жиловдорию Оллоҳ мададкори бўлсин!

Валибобо ҳар кунни беш вақт намозида «Етимнинг мушкулини ўзинг осон қил, Худойим. Шарманда қилма. Сендан биттаю битта илтижом шу!» деб дуо қиларди. Бу ҳам етмагандек уни ҳеч нарсага уринтирмайди, ҳатто шамоллаб қолмасин, деб қўлини совуқ сувга урдирмайди. Туришига човгумда илиқ сув ҳозирлаб туради. Унга сари Машраб хижолат тортади:

— Бу нима қилганингиз, дада, кўрганлар нима дейди?

— Мулла ўғлига дадаси хизмат қиляпти дейди. Ўқи-мишли ўғил, саводсиз отадан юқори, деган машойхлар, болам. Бунинг айби йўқ.

Орзиқиб кутилган рўза ҳам етиб келди. Кўча-кўй, гузар, бозор боши кундузлари тинч ва кам одам бўлса ҳам, кун оғиши билан инига чўп тиқилган арилардай гужгон ўйнаб кетади. Кимдир шу кунларга асраб

қўйган қовун-тарвуз, олма-анор ва узумини саватларда бозорга олиб тушади, қандолатфуруш пашмак пиширади, нишолда тайёрлаб, ўткинчига кўз-кўз қилиб, қиёми келганидан дарак беради. Болалар қўлида пиёла ёки коса билан чуғурлашиб, уларнинг қулоғини битиради. Йўл ёқасида ўтирган, раста айланган тиланчи улардан кўп. Юз-кўзига ҳаё пардаси тутган қиз-жувонлар атторликда ҳина, Бухоро сақичи харид қиладилар, тиллаю кумуш йилтиллаган заргарликдан кўзлари ўйнаб ўтадилар. Бу дўконнинг соҳиблари сипо, у ерда одам кўп бўлмайди. Хуллас, рўза келибдики, шундай. Шом азони айтилиши биланоқ эса ҳаммаёқ сув қуйгандек жимиб қолади. Фақат девоналару беватанларнинг онда-сонда дайдиб юриши кўзга ташланади. Бадавлатларнинг хонаси ярақлаб, бева-бечораларнинг уйида «жинчироқ» милтиллайди. Хуфтонга яқин яна кўчада ҳаракат жонланади: кимдир ифтордан қайтыпти, кимдир ковушини шапиллатиб таровеҳга елади. Болаларнинг «Рамазон айтиб келдик эшигингизга, қўчқордай ўғил берсин бешигингизга! Ўчоқда кул, ҳамёнда пул, чиқара қолинг, жон амаки», деган шовқин-суронлари оламни тутати. Рамазондан бўшагач, тушган нон борми, қанд-қурс борми, туршак, ёнғоқ борми, чақа пул борми, ойнинг ёруғида бир четга ўтиб бўлиб олишади. Чақани чангаллаб, кўчанинг бурчагидами, гузар бошидами хира чирогини ёқиб ўтирган баққолга чопадилар, қурт оладилар, обакидандон, писта оладилар. Саҳарда бундан ҳам қизиқ бўлади. Бошлаб, масжиди Жоме тепасида шаҳарнинг ман-ман деган сурнайчиси Мамажон сурнайчи ёнига ногорачи ўғли, карнайчи укасини олиб, наъра тортади, сал ўтмай унинг ёнига ҳаваскор ўсмирларнинг том бошидаги ногораси қўшилади. Кўрибсизки, оламни чилдирманинг гижбака-бангу, сурнайнинг қичқириви, карнайнинг гат-гати тутиб кетади. Уйғонганни ҳам, уйғонмаганни ҳам саҳарликка уйғотади. Фақат тун ярмигача дайдиган, ҳолдан тойган шўх болаларгина қум-тошдек қотиб ухлайдилар.

Мамажон сурнайчининг «ғийқ» этиб сурнай тортишидаёқ кўзини очган Валибобо бир чимдим ош қилиб дамладию ўғли Машрабни аста уйғотди:

— Туринг, ўғлим, ошни дамлаб қўйдик. Юз-қўлингизни ювгунингизча тайёр бўлади.

Шу кунларда машқдан бироз толган ва бунинг устига, Арзигул билан учрашиш иложини тополмай хит бўлиб юрган Машраб оғриниб бошини кўтарди

ва ўтирган ерида керишиб, устига тўнини ташлаб, ташқарига чиқди: шунақа уйқуси келардики...

Сопол товоқнинг ўртасида дўппидеккина қилиб сузиб келинган ош ейилиб бўлгач, Валибобо чой ичатуриб ўғлига раҳми келди. Шу кунларда анча ранги кетиб, ўзини олдириб қўйди. Кундан-кун саҳарга туришда қийналяпти. Бугун-ку майли, кеча қўлидан тортгандек қилиб турғизиб олди. Ҳар куни уйғотишга хижолат чекади. Кўзининг киртайиб кетганини! Бу аҳволда хатми Қуръонга етиб бормай ётиб қолади.

Ўғлига раҳми келган ота деди:

— Ўғлим, шу рўза бир-икки кун қазо бўлса нима қилади, толиқиб қоласизми, деб қўрқаман.

— Йўқ, дадажон, уят бўлади. Заҳмат чекиб тутилган рўзанинг савоби улуг дейдилар.

— Ахир, тиловатга ҳам куч керак.

— Худонинг Ўзи куч етказади, дадажон, ташвишланманг.

— Майли, болам, майли! Азбаройи жоним ачиганидан айтяпман. Бўлмаса тилим борармиди... Узр, ўғлим!

Лекин ота кеча-кундуз ўғлидан кўзини узмади. Овқатнинг тотлигини унинг олдига суради, олдидан гўшт чиқса унга узатади, чойнинг қуюғини унга туттади. Унга сари Машрабни совуқ тер босарди:

— Ахир, сиз ҳам рўза тутасиз, дада, ўзингиз енг. Ёшни Худо, кексани овқат асрайди, деган сўз бор!

— Мени қўявер, болам, мен арава кўрган чайир отман. Менга ҳеч нарса қилмайди.

Баъзан Валибобо ифторликка борган еридан нолиб келади:

— Одамлар қутуриб кетган, болам. Рўзи эликбоши ифтор қилибди, дастурхонда парранда сутидан бошқа ҳамма нарса бор, ё тавба! Бунча мақтанмаса! Бир кишининг қорнига қанча нарса керак?! Икки бурда нону бир пиёла чой, жиндай ширинлик. Йўқ, хандон пистадан тортиб, миср хурмосигача топиб келиш шарт!

— Ҳойнаҳой, бу атрофнинг казо-казолари бордир?

— Албатта, содда болам. Уларсиз ифтор бўладими! Уйнинг тўри уларга, пойгаки бизга.

— Модомики, шундай экан, чираниш керак-да! Домлам кўринмадиларми?

— Йўқ. Эшитишимга қараганда, ифтору зиёфатга кам юрадилар. Йўлдош савдогарнинг келишини эшитиб, «Менинг ўрнимга бошқани айтақолинг, эликбо-

ши!» деб ўша заҳотийёқ жавоб берибдилар. Йўлдош билан ораларидан гап ўтган шекилли-да! Йўлдош бойвачча эмиш, кечагина мишигини тортиб юрган тирриқ дўкондор эди. Одамлар ҳам қизиқ — сал жир битганга дарров ипак тўн ёпади-я! — ўпкalandи Валибобо. — Энди Охунд билан тиклашиб юрганмиш. Сен қаёқда-ю, Охунд қаёқда! Пул қутуртиради, пул!

Машраб, Йўлдош бойваччанинг кимлигини билади. У тўполончи, урушқоқ Эргаш калтанинг дадаси. Домла билан бўлган ҳангомаси эсига тушди-ю, аста «ҳмм» деб қўяқолди ва суҳбатни якунлагандек бўлди:

— Чираниб қилинган ифторнинг савоби кам дейдилар устодим.

— Шу кишининг гапи тўғри, ўғлим, китоб кўрган одам-да.

— Гап китоб кўрганликда эмас, дада, шу ифтор, шу зиёфат, шу хайри худойи сабаб катта-кичик кўзига ташланмоқчи. Янада мавқе қозонмоқчи, обрўй ортирмоқчи бўлади. Ҳозир «Е, тўним!» замони, дада. Бу найранглар, билмадим, қачон барҳам ейди?

— Йилдан-йил авжга миняпти-ку, ўғлим, йўқолади-ми?

— Борникида-да, дада, ҳамма ерда эмас.

— Албатта. Камбағал битига зиёфат берадими! Борнинг юзи ёруғ, қадами дадил, оти йўрғалаб юради.

«Дадамнинг кексалиқдан кўзи хира бўлса ҳам, сўзи тиниқ», деб билган Машраб, унинг асабийлашиб, инсофсизлик ва дабдабадан гаши келиб бораётганини кўриб, суҳбатни тугатмоқчи бўлди.

— Энди, ётайлик, ҳадемай тонг ҳам ёриб қолади. Барвақт ишга ўтирадиган одамсиз.

Валибобо индамади, дуо қилиб саҳарликка фотиҳа ўқиди. Осмонга янги чиққан ўроқ ой ўрикнинг тепасида бир тилим қовундек бўлиб турарди.

Ҳадемай, Машраб Қуръонга ўтадиган, не-не умидлар билан Валибобо кутган кун ҳам етиб келди. Шу куни Валибобо ишламади. Сартарошга чиқиб, соч-соқолини текислатиб келди, кўйлак-иштонини алмаштирди, қўлининг тирноғини олди, иримини қилиб ҳовлини бир айланиб келиб, оёғининг тирноғини олди. Мўм ва гулхайридан қорайган бармоқларини ариқ бўйига бориб, юмшоқ ерга ишқалаб тозалади. Ҳар куни ўраб юрадиган салласини бошқа дўшпига ўтқазиб қайта ўради. Ковушининг четларини тозалаб, ярқиратган бўлди.

Икки-уч кунки Машраб Охундникида ётиб қолади,

уша ерда қироат қилади. Бугун ҳам келмади. Уша ердан Охунд билан бирга жомега чиқар экан, Валибобо эса, ўз уйдан борадиган бўлган. Шунинг учун Валибобо ифторликни наридан-бери қилиб, ўзига оро бериб, кийим-бошини тузатиб Чорсу бурчагидаги пишиқ гиштан ишланган, кунгурали устунлари салобатли масжиди Жомеъга кириб борганда масжид одам билан тўла эди. Ҳашаматли қандиллардаги шамлар тизими ҳамма ёқни чарогон қилиб юборган. Ерга игна тушса топилади. Жомеънинг тўр томонига туркман гиламлари, этагида эса рангли-рангсиз наматлар тўшалган. Биров ковушини, биров чоригини, биров этигини ечиб қўлига олган, четроқ жой излайди, киравериш тўлиб бўлган. Оёқ кийимидан хотиржам бўлгач, бирон танишининг ёнига ўтади, таниш-билишга салом бера туриб, салласининг пешини туширади ва чўккалайди. Ҳамманинг юзи-кўзида қандайдир мамнуният нури, ҳаракатларида сиполик, қарашида тинчлик ва хотиржамлик. Ун бир ой мобайнида қилган катта-кичик гуноҳларидан фориг бўлгандек ўзларини эркин сезадилар. Бу вақтда кўнгиллари юмшоқ тортган, унча-мунча гапларни писанд қилмай, узр айтишга тайёр кўринадилар. Турмуш гам-андуҳлари, туганмас ташвишлари шу лаҳзада унутилгандек, энди қайтиб келмайдигандек енгил нафас оладилар, кўнгиллари нур билан тўлиқ ва равшан.

Бир вақт Жомеъ имоми бошлиқ Бозор Охунд, ундан бир қадамча орқада Машраб билан Лутфилла ва яна бир неча киши ён эшиқдан чиқиб келди. Тўпланган жамоага салом беришиб, меҳроб томонга ўтишди. Имом олдинда, бошқалар унинг кетидан бир қатор бўлиб сафга тизилишди.

Валибобонинг кўзи ўғлида. У бежиримгина сала ўраган, устида қора беқасамдан урингангина чопон, оёғида шу кунга атаб ўзи тикиб берган сахтиён маҳси. Машраб чўкка тушиб ўтирганда янги маҳсининг гирчиллаганини эшитгандек бўлди ота. Шу оннинг ўзида кўнглига армон чўкди: қурби етганида тўнини ҳам янгилаб берарди, қўли қисқалик қурсин!

Валибобо ўз хаёли билан бўлиб, таровеҳнинг бошланганини, қориликка ким ўтганини билмай қолди. Бундай қулоқ солса бир киши қироат билан Қуръон ўқияпти. «Ўғлимми?» деб синчикласа, бошқа одам экан! Ўзини ўнглаб, «менинг шу ердалигимни ҳеч ким билияптими?» дегандек атрофга оҳиста назар ташлади. Унинг наздида

атрофдаги сомёлар унинг ҳаракатини кузатаётганга, бир-бирига имо-ишора билан кўрсатиб «Анови киши Охунднинг ёнида ўтирган қори йигитнинг отаси бўлади», деб тушинтираётганга ўхшайди. Ваҳоланки, уни бу ерда ҳеч ким танимас, ҳеч кимнинг у билан иши йўқ эди. Лекин, нима учундир, Валибобо ўзини ноқулай сезарди, тер босиб келарди. «Мен бундайман, Машраб ўзини қандай сезаётганикин? Терлаб кетгандир?», деган фикрга келиб, бўйнини чўзиб олдинга қаради. Машраб бемалол, кўп қатори бошини қуйи солиб, сомёларча ўтирарди. «Болам пишиқ, ўз ишини биледи», деб ичида фахрланиб қўйди.

Салдан кейин тиловатга товуши хирилдоқроқ қори ўтди, ундан кейин Машрабга навбат келди. То унга навбат етиб келгунча Валибобонинг бўладигани бўлди! Вақт ўтиб таровеҳ тугаб қолаётганга, ўгли қолиб кетаётганга ўхшарди. «Нега навбат беришмаяпти? Қолдиришдими? Тоби қочдими?» деган ташвишли фикрлар билан бошини оғритиб юборди. Мана, ўгли бошладю у ўзига келди. Энди бошқа хил титроқ ва ҳаяжон бошланди; адашиб кетмасмикин? Тутилиб қолмасмикин? Қироати уламоларга маъқул бўлармикин?

Машраб эса, дадасининг ҳаяжони ва титроғидан беҳабар, қубба нусха шифтли, атрофи ажойиб бўёқлар билан келиштириб сирланган, деразалари катта ва баланд масжиди Жомеъни ларзага келтириб, бутун қобилияти ва уқувини ишга солиб, меҳру муҳаббат билан ўз ҳиссасига тушган сурани қироатини келиштириб ўқир эди. Унинг тўлишиб келаётган, лекин ҳали ҳам болалиги нуқси уриб турган янгроқ ва ширали товуши сукут денгизида балиқдек сузиб, жавлон уриб юрарди. Сомёлар оппоқ саллали бошларини қуйи солиб, қироатига маҳдиё бўлиб тинглардилар. Лекин барибир унда-бунда семизроқ одамнинг пишиллагани ёки касалванд кишининг ҳаё билан йўталган бўғиқ товуши эшитилиб қолмаса, ташқаридан кузатган одамга Жомеъда ҳеч ким йўқдек туюларди. Қандайдир сирли ва муаззам оҳанг масжид бўшлигини тўлдириб одамларга файзу ҳаловат уфурарди, кўнгилларини сокин туйғу ва илтижоларга тўлдириб, мўминликка, саботга, сабру қааноатга, шукроналикка ундарди.

Бирдан Валибобонинг кўнгли хира тортди. Ёнига қараб ўзидан уч киши нарида ўтирган бировнинг мудраб қолганини, пастки лабининг осилиб «пиш-пиш» этиб силкинаётганини кўрди. Ундан нариги яна битта-

сини уйқу босиб қалқиб бориб келади, ўзини шунча қилади, тутиб ололмайди. Ёнидаги ҳамроҳи «Ўзингни тут!» дегандек биқинига туртади. Шериги бирдан кўзини очиб, ҳечким сезмадими дегандек атрофга аланглайди, «тирикчилик, кундузи қаттиқроқ ишлаган эдим» деб ўзини оқлайди.

Валибобо ўз хаёллари билан бўлиб, Машрабнинг тугатганини, бошқа бир қорининг янги сура бошлаганини билмай қолди. Бу ҳолидан ичида ранжиди: хаёлини чалғитмаса нима қилар экан? Унга деса одамлар мудрамай тош қотиб ухлаб қолмайдими! Мана шунча кун интиқиб кутган ўғлининг қироатини охиригача эшитолмай қолди, эҳ, аттанг!

У бошини кўтариб, бўйинини чўзиб ўғлига қаради. Машраб боягидек яна сомеълар қаторида ўтирибди. Унга орқа бўлганидан бўйинини аниқ кўрди. Қизариб кетган, терлаган. Ҳаяжонланиб, фикри-зикрини йигиб қироат қилганидан бўлса керак. Ўғлимизнинг бахти очилгани шу. Энди бошини иккита қилиб қўйсак эди...

Валибобонинг ширин хаёлларини одамларнинг дув этиб қўзғалгани бузди. Таровеҳ тугаган эди. У ҳам одамларга қўшилиб ташқарига чиқди. Кимнингдир «Ҳой, биродарлар, ковушинлар адашгани йўқми?» деган ташвишли овозини эшитди, ёнидан ўтаётиб ўша одамнинг қўлида бир жуфт чакаги узилган эски кавушни кўрди. Кўнглидан «Ўз ковуши янгига ўхшайди, бечорани қўлга туширибди-ку» деган фикр ўтди. Бечора камбағалнинг кўзи жиққа ёш эди!..

Валибобонинг ясаниб-тусаниб, не-не умидлар билан масжиди Жомеъга келганини, ҳаяжон билан ўғлининг қироатини тинглаганини ҳеч ким пайқагани йўқ. У одамларнинг муборакбод қилишини, унинг қўлини олиб «яхши фарзанд катта қилибсиз. Қироати жуда яхши, бахтини берсин, роҳатини кўринг» дейишини кутган эди. Йўқ, ҳеч кимнинг у билан иши бўлгани йўқ. Фақат масжиднинг нақшдор эшиги тагида бир кишининг «Ҳалиги ёш қорининг дадаси анови бўз чопонлик» деб шивирлаганини эшитди. Ибо-эҳтиёт билан бошини кўтариб кўзининг қирини ташласа, ўзининг дурадгор ён қўшниси. Кўз-кўзга тушганда юмшоқ табассумда сўрашган бўлди, охирида мамнуният билан қўшиб қўйди:

— Товуши яхши, уста! Роҳатини кўринг!

Ана шунда шу атрофдагилар ялт этиб унга қаради. Баъзи бировининг кўзида қизиқиш ва иштиёқ бўлма-

са, кўпчилик парвойи фалак эди. Лекин Валибобонинг наздида ҳамма уни қўлини ниш қилиб кўрсатаётгандек бир зумда қизариб кетди, муздай тер босди. «Қуллуқ, қуллуқ!» дегандек қўлини кўксига қўйиб турарди. Шу онда қаёқдандир пайдо бўлган Машраб:

— Дада, кетиб қолмадингизми? — деди.

— Йўқ, болам, сенсиз қаёққа бораман! — деган Валибобо фахрланиб кўзини унга қадади.

Осмон тиниқ. Юлдузлар чамани тўкис, яқин юлдузлар чарақлайди. Лекин осмоннинг бурчини қалин булут босиб келарди.

Эртасига Машраб мактабга бориши билан Охунд яна қорихонага чақириб қолди. Яна нима гап, деб кириб борса, хонанинг ўртасида Охунд турибди. Дераза рапидасида рўмолчага тугилган бир-иккита тугунча. Машраб кириши билан уларнинг бирини Машрабнинг қўлига тутган Охунд алоҳида таъкидлади:

— Бунинг ичида қўйлак-иштонлик бўз бор. Уни Тошпўлат ҳаммолнинг болаларига берасан, етимчалар улуғ айём — ҳайитда оҳорликсиз қолмасин. Ковушни эса, Ойша буви бор-ку, кампир, қуйи маҳаллали, ўша кишининг ўз қўлларига тутгин. Дуоларини ол! Тўқсондан ошдилар, табаррук она! Мана бу тангани эса, мазор бошига ташлаб ўт... Уқдингизми, ўғлим?

— Хўп, тақсир.

— Сизга жавоб. Ўшанақаси уйингизга кирсангиз ҳам майли, бугун сиз озодсиз!

— Қуллуқ, тақсир!

Машраб тугунчани қўлтиғига босди.

V

ВИСОЛ ОНЛАРИ

Машрабнинг кўз олдида ҳамон ўша Арзигул турарди. У олтин узугининг йўқолган гавҳар кўзи бўлиб ҳеч хаёлидан кетмайди. Охунднинг қисигидан сал қутулиб, эркин нафас олиши билан яна баҳорнинг паға-паға оппоқ булутларидек босиб келаверди. Шунча вақт қандай сабр қилиб юрганига ўзи ҳайрон қолди. Хаёлида суратини солади, ғойибона суҳбатлашади, гўё уни яхши билади-ю, у қочиб кетганга ўхшайди. Баъзан узоқдан, қандайдир туманлик орасидан «Ҳа, ваъдаси ёлгон!» деб тургандек кўринади. Ана шунда Машраб-

нинг юрак-бағри тутдек тўкилиб, энтикиб қолади. Ўша тутли ҳовли эшиги тагига айланиб бораверади. Ўқиш тугаб, қизлар тарқалиб кетган бўлса-да, у ерда Арзигулнинг йўқлигини билса-да, мактаби атрофида айланиб юради. Муъжиза рўй бериб, рўпарадан чиқиб қоладигандай юраги ҳаприқаверади.

Ҳайит қилиб келган холаси яна бир гапни жиддийроқ қилиб ташлаб кетди. Хайрлашаётиб Валибобога таъкидлади:

— Энди, Машрабжоннинг тўйи шу ёздан қолмасин, почча!

Валибобо йўқ демаган бўлса ҳам ўз вазминлиги билан:

— Яхши, — дедию, кун бўйи хаёл суриб юриб, кечки пайт Охундга йўлиқди:

— Ўша куни ўғилнинг бошини иккита қилиб қўйишдан гап очиб эдингиз, тақсир, маслаҳатга келдим, — деди, — тўйлар жуда мен сендан ўтаман бўлиб кетган.

Валибобо уёғини қанақа қилиб тутатишни билолмай турган эди, Охунд мийигида кулиб ҳазиллашди:

— Битта ўғлингиз, чидайсиз-да, уста!

— Бор бўлса, юз-кўзидан садақа, тақсир, йигит бир уйланади, қиз бир эрга тегади. Қўл ўлгур қисқа-да!

Унинг олдида ўша табассумида боқиб турган Охунд бирдан қаҳ-қаҳ уриб юборди. Унинг кулгусидан шундай жавоб кутганиги, бунинг учун куйиб-пишишнинг ноўринлиги сезилиб турарди.

— Улар «мен сендан ўтаман» тарзида тўй қилса, сизга нима, уста?! Сизнинг Чорсуда қатор-қатор дўконингиз бормики, қирда ботмон-ботмон ерингиз бормики! Ё Хитойга қатнайдиган карвонингиз борми? Ўз кўрпангизга қараб оёқ узатаверасиз-да.

— Энди эл-юртчилик... — дудугланди Валибобо.

— Эл-юрт катта тўй қилинг, деб ёқангиздан тутяптими? Йўқ, ўзингиз ёқангизни мақтанчоқ, такаббурлар қўлига тутиб беряпсиз. Эл ҳеч нарса демайди, оғзига кучи етмаган калондимоғлар гапиради. Бир кун гапиради, икки кун гапиради, кейин эсдан чиқаради.

— Шундайку-я, тақсир...

Охунднинг серсоқол бежирим юзига яна табассум таралди, тишининг оқи кўринди:

— Шаҳар ҳокимининг қизига совчи қўймоқчимасдирсиз, ахир!

— Йўқ, албатта, тақсир.

— Ҳа, бўпти-да, — деди Охунд ва гўё фикрини йигаётгандек уйланиб қолди. — Аслида-ку, уста, никоҳ бир коса сув билан икки кишининг гувоҳлигида ўқиладиган нарса. Қариндошу қўни-қўшни билса кифоя. Етти маҳаллага жар солиш, тонготар базм, қўшалоқ карнай-сурнайю ногора, ҳаммаси кейин чиққан. На Худои таолога маъқул, на исломи шаърийга тўғри. Тушунтирсанг эл қулоқ солмайди. Элни-ку қайириб олса бўлади, лекин чала мулла билан бўйни йўгонни тавба қилдириб бўлмайди. Соқов гапирадигон, чўлоқ юрадиган бўлади, дегандек чала мулла билан пулдор бойвачча йўлда тўғаноқ. Дарров қаёқдандир фатво топишади, орзу-ҳавасни пеш қилишади.

— Бева-бечоранинг бели чиқиб кетгани билан ишлари йўқ, — мамнун бўлиб гап қўшди Валибобо ва «Камбағалга қайишадиган, ҳақ гапни айтадиган ҳам бор экан-ку. Шунинг учун бечора Охундни шаҳарнинг казо-казолари унча хуш кўрмас экан-да! Тўғри сўз туққанингга ёқмайди!» деб хаёлидан ўтказди. Охунд кўзига янада улугвор, янада меҳрибонроқ кўринди. Нега шундай шариатпарвар, эл гамини ейдиган кишилар турган ҳолда, бу оми халқ эгри йўлга кириб кетган? Рост гапни маъқуллаш шунчалик мушкулми? Бир маҳал, йигитлигида, «шундай ер-суви, давлати бўла туриб, кимсан фалончи деган мактабдор Охунд ўрта-миёна тўй қилиб, ўглини уйлантирди» деган гапни Валибобо эшитган эди. Демак ўшандаёқ бу ишларнинг ортиқчалигини, исломи шаръийга хилоф эканини билган, оми эл йўлини эмас, шариат йўлини тутган экан. Балли-ей, Охунд, чийратма, пишиқ экан!

Охунд Валибобонинг фикрини маъқуллаб деди:

— Ҳа, балли, уста. Бева-бечорага қийин бўляпти. «Қўтанга бўри кирса, битта қўйликка қийин» дегандек, камбағалга жабр.

— Тўғри, тақсир, гапингиз жуда тўғри! Кишиларда инсоф қолмади. Ўзим бўлсам дейди.

— Охирзамон — қиёмат қойим яқинлашиб қолдими, деб кўрқаман, уста. Худонинг бу осий бандаларига раҳми келсин, бўлмаса, шариатдан жуда тойиб кетдик.

— Биз омилар буни билмаймиз, тақсир, сизга аён. Сиз китоб кўрасиз.

Охунд, устани жуда олиста, ваҳимали йўлга бошлаб кетганини билиб қолдими, ёки айтадиган фикри тамом бўлганини, гапни яна айлантдириб Машрабнинг уйланишига тақади:

— Қўрқманг, уста, тўйни бошлайверинг. Худонинг ўзи етказади, Оллоҳ таоло «баңдам, эзгу ишингни бошлайвер, мен борман» деган. Ўзи ҳозир-нозир!

Охундинг олдидан кўнгли тўлиб, руҳи ёришиб чиққан Валибобо тўйнинг енгил кўчишига имони комил бўлгандан ниятининг отини йўрғалатиб қолди. Шу вақтгача қаттиқ туриб олмаган бўлса ҳам, ўғлини кўндиролмаган уста, энди жиддийроқ киришади. «Хўп де, болам, айни уйланадиган вақтинг» деб қисталанг қилади. Кечаси яна холаси келиб кўз ёши қилиб кетди. «Кўнглингда кишинг бўлса, уни айт, кўрайлик, суриштирайлик. Ҳар ким кўнгли тусаган ошни ичади», деди.

«Оҳ, — деди ўшанда Машраб ичи зил кетиб, — кўнглимдаги кишини жон деб айтардим, ўша кўнглимдаги киши қани? Бир кўрдиму йўқотдим. Лочин бўлиб кўкка учдими, балиқ бўлиб сувга кириб кетдими — билмайман, билмасдан армондаман, холажон!»

Машраб билдики, дадаси билан холаси энди қаттиқ олди, қўйиб юбормайди. Тиш билан ечиладиган тугун пайдо бўлди. Демак, Арзигул билан учрашувни қандай бўлмасин йўлини топиши керак, лочин бўлса осмонга чиқиб, балиқ бўлса, дарёга шўнғиб. Бошқа илож йўқ. Шу холаси бўладиган бўлса, ҳали биттасини топиб келадида, «Мана шу сенбоп. Қаламдек қоши бор, юлдуздек кўзи бор, қадди-қомати келишган, оёқ-қўли чаққон», деб бошини қотиради. Хола билмайдики, ҳали яхши кўрмаган бўлса ҳам, у мақтаган ҳурилиқодан яхши, оламда тенги йўқ, ҳар қарашидан эзгулик ёғадиган ўз кишиси бор.

Куни кеча Охунд ҳам сабоқдан кейин Машрабни яна қорихонага таклиф қилиб қолди. «Яна нима ишни бошламоқчи» деб Машраб кириб борса, кулиб қарши олди. Ҳар вақтидагидан кўриниши, чехраси очик, кўзлари ёниб турибди.

— Ўтиринг, ўғлим, — деди мулойимлик билан Охунд ва Машрабни бошдан-оёқ қараб чиқди. Унинг бўйи чўзилиб, йигит тусига кирганига қаноат ҳосил қилдими ёки кўнглидаги алақандай саволига жавоб топдими, салмоқлаб гап бошлади:

— Бўтам, тунов куни падари бузрукворингиз келиб эдилар, кеча яна масжидда йўлиқдилар. У киши бир эзгу ишни бошлаш ниятида юрибдилар. Оқ-қорани тананган, эсли-ҳушли йигитсиз, танангизга ўйлаб кўринг. Ортиқча гождликка ўрин йўқ, бўтам. Модомики, пайти келган экан, рози бўлмоқ керак. Бу иш Парвардигори

оламга кўп хуш келади. Пайгамбаримиз Муҳаммад алайҳиссалом ҳам ҳадисларида бу ишни улуглаб, бандай мусулмоннинг фарзанди қанча кўп бўлса, шунча маъқул деганлар. Зотан, уйланишдан мақсад фарзанд кўрмоқ. Муҳаммад умматининг сонини кўпайтирмоқдир. Сизнинг бу эзгу ишдан бош тортишингиздан бир оз ранжидим, бўтам!

Шунча йил таълим олиб, унинг бир сўзини иккита қилмаган, ўзининг итоаткорлиги билан домланинг ҳурматини қозонган Машраб, бу хилдаги суҳбатни кутмаган эди. Уни тер босди, қизариб кетди. Устоди қошида бошини яна қуйи туширди, ахийри «Домламни чиндан ҳам ранжитиб қўйибман шекилли» деган андишага бориб, аста деди:

— Бош тортганим йўқ, устод!

Шогирдининг эзилиб кетганини кўрган Охунд оҳиста сийпалади:

— Демак, биз падари бузрукворингиз сўзларини гализ тушунибмиз-да, бўтам. Бош тортмаган бўлсангиз яна яхши. Шошмай, албатта яхши қиласиз, аввал суриштиринг, узук бармоққа, ёр кўнгилга ярашиқ бўлмоғи керак. Меҳрибон хотин меҳрибон биродари-қариндошдан, меҳрибон дўст ҳамдамдан ортиқ. Яхши хотин нақд олтин, деган машойихлар. Шайх Саъдий ҳазратлари бундай лутф этмишлар:

Хотин бўлса қобилу ақли расо
Эрин шоҳ этар, гарчи бўлса гадо.

Охунд бу форсий байтни келиштириб, қироати билан ўқиб бўлгач, мийиғида сипо кулди ва аста қўшди:

— Тўғри, бир хотиннинг макри қирқта эшакка юк бўлади, деган мақол ҳам бор. Лекин бунисини ноқобил, бефаросат одам айтган, бундай тўзон гапларга қулоқ солманг. Китоб кўрган, ҳатто газаллар ёзиб юрган идрокли йигитсиз. Отангизни норози қилиб галга солманг. Отанинг кўнгли ўксиса, армонли иш бўлади, ота рози — Оллоҳ рози. Ҳар ишнинг ўз вақти ва ўз гашти бор. Ўттизга кирган йигитнинг ўтин терадиган ўғли бўлсин, деганлар. Қатиқни ҳам узоқ тутилса, суви ажралиб қолади, бўтам. Донолар «қирқ йил умр кўрган одам дунёнинг аччиқ-чучугини тотиган бўлади» деганлар. Бизга ишонсангиз бўлади!

Охунд охирги сўзини ҳазилнамолик билан айтди.

Аммо Машраб «Домлам ишонтиролмапти» деб ўйлаб хиёлат тортди, жавобга шошилди:

— Албатта, тақсир, сизнинг ўзингизга ишонмасак... Сўзингиз амри вожиб.

— Ҳа, балли, бўтам, — Охунд Машрабнинг ризолигини олганига имони комил бўлиб ибратомуз насиҳатга ўтди. Унинг пайти келганда шоғирдларга шундай гаплар қилиб туриш одати бор эди.

— Бу олами мунавварда беш мўтабар зот бор, бўтам. Бири исм қўйган ота, бири аллаган она, бири таълим берган устод, бири вафодор хотин ва яна бири қадрдон дўстдир. Беш нарсадан одам зотига зиён-заҳмат етади. Бири ёлгончилик, бири бевафолик, бири тилни тиймаслик, бири хасислик ва яна бири сабртоқатсизлик. Унутманг, бўтам, улуғликка эришмоқ учун йиллар керак бўлса, пасткашлик учун лаҳза кифоя! Илм одоб билан, бойлик саховат билан, куч-қудрат баҳодирлик билан қадрланади. Ҳаёсизлик билан кўп сўзлаш, кибрланиш билан бойлик кишини бебурд қилади. Чиройли кийим-бош кишининг ҳуснини очса ҳам, ақлга зийнат бўлолмайди, бўтам. Нафсини тия билган, ҳаром-ҳаришдан ҳазар қила олган одам энг кучли ва доно одам. Бир нодон дарёга сочган марваридни юз доно териб ололмайди. Ақл-фаросат билан иш тутиб, мулоҳаза билан яшамоқ керак. Идроксиз бош — суви қуриган булоқ, ахлоқсиз йигит — эгаржабудқсиз от, ҳаёсиз хотин — тузсиз таом, илмига амал қилмаган уламоий фозил — ҳиди йўқ савлатгул. Жоҳилнинг дўсти, ҳасадчининг роҳати, фирибгарнинг муруввати бўлмайди. Саховатлик зотнинг қозони музда ҳам қайнайди, бўтам! Кўзингизни очиб, феълингизни кенг тутиб яшасангиз, бўтам, иншооллоҳ бировдан кам бўлмайсиз. Қани, қўлингизни очинг, омин!

Бозор Охунд қўлини очиб узоқ дуо қилди. Ўрнидан қўзгалар экан, Машрабнинг елкасига қоқди:

— Боринг, бўтам, яхши ерлардан ато қилсин. Бу хушхабар билан отангизни хурсанд этинг.

Машраб Охунднинг ҳузуридан чиққач, дадасини хурсанд қилгани эмас, бирдан-бир умиди бўлган Эргаш калтани қидириб кетди. Энди астойдил Арзигулнинг кетидан тушмаса, уни топиб, кўнглига қўл солиб кўрмаса бўлмасди. Охунд билан шу дадаси бўладиган бўлса, уни энди тинч қўймайдилар.

Эргаш калта Охунддан дакки еган кунлари, бироз ўкиниб, қутилмаган зарбага йўлиққан полвондек ган-

гиб юрди. Бу орада савдодан қайтган отаси Йўлдош бойвачча Охундга учради. Охундинг кўнгли совга-салом тилаганми, деб инъом юборди. Лекин домла совгани очиб ҳам кўрмади. Пешиндан кейин Машрабни чақариб, совгани қўлига тутди:

— Айтинг, бу совга-саломга лойиқ таҳсил бериш домланинг қўлларидан келмасмиш. Кейин кўнгилингиз ранжиб юрармиш, денг. Ҳа, худди шундай денг, бўтам!

Машраб инъомни қайтариб олиб борганда Йўлдош бойвачча ганч билан нақшланган, токчаларига рангли бўёқ билан гул солинган меҳмонхонада, етти қават якандоз-кўрпача устида ниманингдир ҳисоб-китобини қилиб ўтирарди. Машрабни кўриши билан бошини кўтариб саломига алик олди. Қўлтигидаги тугунчани таниди-ю:

— Тушунарли! Мана бундоқ қўяқолинг. Домлангизнинг қоринлари тўйибдими, устлари энди бутун бўлибдими? Жуда яхши! Ортиқчаси сассиқ-кекиртак қилармишми? Жуда яхши. Кўчада қолган давлатим йўқ! — деди дабдурустан.

Машраб рўмолга тугилган совгани уй соҳиби кўрсатган ерга астагина қўйди.

— Кетсам ижозатми?

— Бораверинг, бораверинг! Домлангизга айтингки, бу қилиқларидан жуда миннатдор бўлдик.

Машраб орқаси билан юриб ташқарига чиққанда Эргаш йўгон ва нақшдор устуннинг орқасида ўғри мушукдек пусиб, ранги оқариб турарди. Машрабни кўриши билан бир четга тортди.

— Отам нима деди? Уришиб бердими? Домланг ҳам қизиқ-да, ўқитмаса ҳам совгаларни олиб қолавермайдими! Отам энди менга ҳам, унга ҳам кун бермайди.

Эргаш калга дир-дир титрарди. Гўштдор қўлининг қисқа бармоқлари ҳадеб очилиб-ёпиларди. Икки кўзи отаси ўтирган меҳмонхонада. Бирдан Йўлдош бойваччанинг товуши келиб қолди:

— Эргаш! Ҳо, Эргаш!

Унинг кўзлари ола-кула бўлиб, Машраб билан наридан-бери хайрлашди.

— Энди мен ўлдим! — деди отасининг қошига кириш учун у ёқ-бу ёғини тузатар экан.

Машраб кўча-кўйда гўдаийб юрадиган Эргашнинг чумчуқдек кичик тортиб кетганига, овсар кишидек

довдираб қолганига ажабланди. У оёқлари чалишиб борарди!

Эртасига хабар олгани борса, йўқ, жин ҳам урмабди. У яна ўзига келиб қолган, гаплари бурро эди. Кечаси кўрган тушини ҳикоя қилиб бериб, Машрабнинг ўпкасини узди.

— Отанг қаттиқ хафа қилмадими? — деб сўрашга мажбур бўлди Машраб.

— Кечами? Роса койиди, пўстагимни қоқди. Домланг совға-саломни қайтариб юборганига отам ҳеч чидолмаяпти! Куфри чиқиб ётибди.

— Нуқул «домланг, домланг» дейсан, нима, сени ўқитмаганми? — деди зарда билан Машраб.

— Биз энди озода. Эркин қуш!

— Энди нима қиласан? Бошқа домлада ўқийсанми?

— Ўқиш энди тамом-вассалом. Отам атлас дўкони очиб берармиш. Ўқимаган очидан ўлибдими?

— Қани энди бизнинг ҳам дўкон очиб берадиган азамат отамиз бўлса! Дўшпини осмонга отиб, ялло қилиб юрардик, — деди Машраб жўртгага ва Эргашнинг қўлтигига сув уфурди. Эргаш яшнаб кетди:

— Бормисан, ўртоқ! Домлангнинг бўйрасида ўтиравериб остимдан зах ўтиб кетди. Энди бундоқ кўкракка шамол тегсин. Пул топайлик. А, лаббай! Ҳар дардга даво пул, бўстонларда савти-наво пул. Хунукни чиройлик, қарини ёш кўрсатадиган пул.

Эргаш калтанинг очилиб кетганини Машраб кулгига олди.

— Шунақами?

— Бўлмасам-чи! Бизнинг бобойни кўрдингми, олтмишдан ўтганда ўн етти яшар соҳибжамолни олиб ўтирибди. Пули бўлмаса, шарти кетиб, парти қолган чолга ким ҳам қиз беради! Ўзи ҳам бир қоп пулга тушгандир...

— Ваҳима қилма! — ажабланди Машраб. — Битта тўйга шунча пул керак эканми? — Машрабнинг хаёлига ўзининг бўлажак тўйи келиб чиндан ҳам ваҳимага тушган эди.

— Қанақа гўлсан! Китоб ўқийвериб миянг суйилиб кетибди, тентак. Тўйдан олдинги хангома-чи? Қалин пули-чи! Ўртада турганларнинг хизмати-чи! Ишонмайди-я! Бир қоп бўлмаса, бир тўрва кетгандир. Дўстим, пул жуда қудратли куч, тегирмон тошини тескарисига айлантиради. Пул бўлса Арзигулинг қўйинида, — деб кулди у ва қақажон сингисининг гапларини айтиб берди.

Арзигулни ўша тут устида учратган куни Эргашнинг ерга урсанг кўкка сакрайдиган, «минг яшар» қақажон синглиси ҳам бор экан ҳовлида. Эшиқдан қараб жўртгага «Вой, ёш бола-ку!» дегани ўша экан. Ўша кундан бошлаб Арзигулдаги ўзгаришни ҳам бошлаб шу «минг яшар» сезган ва «Ўла, жигарингдан урди-ми?» деб тегишган экан. Содда Арзигул «Билмасам, нуқул ўша бувимникига боргим келаверади» дебди. «Минг яшар» эса хандон солиб кулиб, уни қучоқлаб, ҳазиллашиб «Бўпти, тайёрсан! Ошиқи шайдо бўлисан! Энди нима қилдик?!» дебди. «Энди ошиқни қаёқдан топдик?! У ҳам сени излаб юрган бўлса-я!» деб тегишибди. Ўз ич-этини ўзи еб, берк кўчага кириб қолган кишидек ҳайрон содда Арзигул қип-қизариб, терга ботиб «Бўлди, бўлди, ўз куйганим ўзимга етади, мазах қилма!» деганмиш. Шунда «минг яшар» қулоғига аста «Иложи бор» дебди ва бир четга олиб «ўша йигит» акаси билан Охунда бирга ўқишини пичирлади. Арзигул «Вой, шунақами» деб йиғлаб юборганмиш. Бу қанақа йиғи эканини дугонаси ҳам билмасмиш.

Бу гапларни дўлвор Эргаш кўтариб келдию Машраб чувалган калавасининг учини топиб олгандай шошиб қолди. Энди уни учратишгина, ўша йиғи билан жовдираган кўзларига бир боқиш ва юрагини ўқишгина қолган эди.

Ажабо, наҳот бир кўрганда икки томон «шунақа» бўлса! Гаплашиб, юрак ёзишгани ҳам йўқ, фақат тут ҳақида икки оғиз ҳазил-мутойиба бўлди, холос. Наҳотки, шунинг ўзи икки кўнгилни бир-бирига боғлаш учун кифоя қилса! Қизиқ, бир лаҳза-я! Фақат бир лаҳза!

Бирдан Машрабни шубҳа гирдоби ўраб олди: Эргаш калтанинг навбатдаги ҳазили эмасмикин? Мени мазах қилаётган бўлса-чи! У бунақа кўпол ҳазиллардан тоймайди. Унга кулги бўлса бас.

Машраб иккиланиб қолди ва юрагидаги бу сирни ҳеч кимга ошкор қилмай, таваккал мактабига бормоқчи бўлди.

— Яширма, Машраб, ҳаммасини кўзингдан кўриб турибман. Ҳали менга кўп ишинг тушади! — деб тегишганича қолди Эргаш.

Бу лаҳзада Машрабнинг қулоғи том битган, унинг хаёли буткул бошқа оламда. Арзигул юрган йўлларда, тутли ҳовлида, у ҳали кўрмаган мактаб ва унинг остонаси атрофида эди. У ўзича бир ажойиб паризод яра-

тиб олган, бу паризод уни қаердадир кутиб турарди, унга интизор, баъзан қон йиглаб, баъзан осмонга нола қиларди. Машраб эса, буни билгани ҳолда нуқул галга солади. Шу яхшими? Албатта, ёмон, катта гуноҳ! Наҳот, шундай бир паризод кун бўйи йўлларига кўзини тикиб утирса-ю, Машраб гоҳ вақт баҳона, гоҳ яна нимадир баҳона галга солаверса! Йўқ, бу яхшимас. Бугун топади, нима бўлса бўлсин, бугун топади. Дардини аритиб, унинг кўз ёшларини артади. «Қўйинг, Арзигул, йигламанг, мана ман келдим. Нега йиглайсиз? Олоҳга шукрона айтинг!» дейди.

Машраб Арзигулнинг шу куни мактабдан қайтар йўлини пойлайвериб кўзлари саргайиб кетди. Кутишнинг бунчалик қийин эканини билмаган экан, ҳар дақиқаси бир соат бўлиб ўтарди, бунинг устига биров келиб «Ҳа, Машраб, бу ерда нима қилиб турибсиз?» деяётганга ўхшайди. Ҳатто кечагина бир газалини куйга солиб айтган ашулачи йигит «Эртага яна бир газал тайёр бўларкан-да, Машрабжон!» деб сирли кулиб ўтиб кетди. Нарироқ бориб, кўрсаткич бармогини кўтариб таҳдид қилди. Машраб, нима мақсадда тургани сезилиб қолгандай сесканиб кетди.

«Қизиқ, — деди кўнглида Машраб, — кишилар муҳаббат ҳақидаги, ошиқ-маъшуклар ҳақидаги дostonларни севишиб, талашиб-тортишиб ўқишади. Жудоликка йўлиққан ошиқнинг тақдиридан аччиқ-аччиқ йиглашади, раҳмлари келиб, фалақдан дод солишади. Улар тақдири ва кўз ёши ҳақидаги ашулаларни мароқ билан тинглашади, ашулачиларга офаринлар айтишади, ошиқона газалларни ёдлаб юришади. Лекин ҳаётда эса муҳаббатни айб санашади, севиб қолган қизни беномус, ҳаёси йўқ, беандиша дейишади. Ўз ишқи туфайли, покиза ва бегубор севгиси туфайли сўйилиб кетган, зўрлаб эрга берилган ва бахтсиз қилинган қизлар қанча! Ажабо, нега шунақа? Наҳотки, китоб ва дostonлардаги севги бошқа-ю, ҳаётдаги бошқа! Нега эл-юрт севган севилган қизни таъқиб қилади? Бахтига гов ташлаб, таҳқирлайди? Мана мен жон-дилимдан севган кишимни интизор кутиб турибман. Уни кўришга, у билан суҳбат қилишга мунтазирман. Хўш, бунинг нимаси айб? Нечун кишилар бунга галати қарайдилар? Нечун ваъдалар пинҳон ва чекка-чеккада бўлади? Ахир, бир жинойий иш бўлаётгани йўқ-ку! Наҳотки, камдан-кам одамга насиб қиладиган севги, олижаноб ва улугвор севги шунчалар таҳқирланса, таъна тошлари остида

ётса! Севган ва севилган бечора минг бир андиша ва қўрқув билан яшаса! Юраги талпинса, кўзлари тинса-ю, севгани билан яйраб кўришолмаса! Учрашганда кўзи олазарак бўлиб, доим хавотирда юрса! Ажабо! Ҳаёт шунчалар галати!

Машраб ана шундай тугёнли фикрлар, мулоҳазалар, андишалар билан боши қотиб, Арзигул ўқийдиган мактабнинг қаршисида, кўчанинг бу бетида, анча олисда турарди. Бирдан мактаб эшиги очилиб, ичкаридан «Зот-зот, домла, озод» деган шовқин-сурон билан ёш-ёш қизлар кўчага отилди. Булар орасида Арзигул йўқ эди. Машрабнинг юраги ҳаприқиб, орқасига тортиб кетди. «Шу ерда ўқийдимми, балки мактабда эмасми?» деган фикр хаёлида чарх уриб, кўз олди қоронғилашиб, кўнгли алланечук нохушланди. «Ё бугун келмаганмикин?» деган хаёл билан ўзини босиб турганда бирдан эшикнинг ҳалигина гийқиллаб ёпилган бир табақаси ҳам очилиб, учта қиз кўринди. Шулардан биттаси у интизор бўлиб кутган Арзигул эди! Машраб бу кутилмаган бахтдан эсанкираган кишидек талмовсираб, ўзини қаёққа қўйишини билмай қолди, кўзи аланглади. Ана шунда Арзигул уни кўриб қолди ва қип-қизариб кетди. Биров кўкрагидан итаргандек бир онгина тўхтаб қолди. Шу онда уларнинг мунтазир кўзлари учрашган, ўртадаги масофада муҳаббат шуълалари ловиллаб турарди. Улар бир-бирининг қарашига бардош беролмай, ҳаёданми, хижолатданми кўзларини четга олиб қочдилар.

Машрабдан олдинроқ ўзини тутиб олган Арзигул ўртоқларини тўхтатиб, уларнинг қулоғига нимадир шивирлади. Ўртоқлари уни диққат билан тинглашди-ю, Арзигулни ёлғиз қолдириб, йўлларида давом этдилар. Арзигул эса, сиполик билан ён кўчага бурилди. Уни тушунган Машраб, билмаган кишидек орқасидан эргашди. Арзигулнинг ўртоқларидан бири Машрабга қамти келишганда, ўтиб кетатуриб, «пиқ» этиб кулди, орзини қўли билан тўсиб чопиб кетди. «Ўл, нега қочсан?» деган дугонаси ҳам унинг кетидан чопди. Нарироқ бориб яна орқаларига сирли қараб, бир-бирларини туртиб қўйишди.

Бу маҳалда Машраб Арзигул бурилган кўчага кирган, унинг орқасидан изма-из борарди. Арзигул эса, кетига қарамас, лекин бутун диққати ва хаёли шу ёқда эди. Машрабнинг етиб келишини кутгандек битта-битта қадам ташлаб борарди. Машраб қадамиғи тезлата

бориб, киши йўқ, камқатнов ерда аста салом берди. Қиз лабини астагина қимирлатиб, овозини чиқармасдан алик олди, унинг биринчи сўзи:

— Шу ерда кутасизми? — бўлди.

— Қаерда туришим керак эди? — кулгига олди Машраб. — Мана бундан кейин айтган ерингизда кутаман.

— Вой, бу нима деганингиз?

— Ўзингиз нокулай ерда турибсан, деяпсиз-ку.

Шу билан гап тамом бўлди, на қиздан, на йигитдан садо чиқарди. Шунда ўқиган китоблару ёд олган газалларидаги сўзлардан биронтаси ҳеч эсига келмаганидан Машраб ҳайрон қолди. Хўш, нега унинг тили тутилиб қолди, нега? Наҳот, шунча вақт энтикиб кутиб, энди учрашганда, ниятига етганда, юрагини очиб қоладиган бир пайтда тили калимага келмаса! Чор-ночор деди:

— Ўқишларингиз яхшими, Арзигул?

— Вой, менинг исминни қаёқдан биласиз?

— Сиз меникени қанақа қилиб билиб олган бўлсангиз, мен ҳам худди шундай... Ё исмингиз бошқами? Меникига ўхшаган иккитами?

— Сизники иккитами? Яна қанақа исмингиз бор?

— Бобораҳим.

— Йўқ, Машраб яхши. Шу билан юраверинг.

— Сизга шуниси маъқул бўлса бўпти, унисини айтмаймиз энди...

— Йўқ, нега! Яна ўзингиз биласиз, «Бобораҳим» газалга тушмасмикан?

Машраб ўзининг газаллар машқ қилиб юришидан Арзигулнинг хабардорлигига ишониб:

— Газал қойдасидан яхши хабарингиз борми? — деди.

— Кўп эмас, озроқ. Кеча отинбибим Мирзо Бобурнинг мусофирлик соғинчи ҳақидаги бир газалини ўқиб бердилар. Одамнинг бадани жимирлаб кетди. Олтин тахтада ўтирган, бутун Ҳиндистонни сўраб турган бир подшоҳнинг мусофирликда шунча нолиши, ғам-андуҳи бўлса, ғарибликка тушган йўлсиз бева-бечоранинг аҳволи нима кечаркин? Ўйлаб ўйимга етолмадим.

— Мусофирликда бировингиз борми? — қизиқиб сўради Машраб.

— Йўқ, ўзим айтаман-да, — деди Арзигул, лекин хаёлидан Офоқхўжага назир қилингани ўтди.

Кеча отинбиби Бобурнинг ўша газалини ўқибдики, мусофирликнинг алам тўла ташвишлари, ўкинчлари, охири кўринмас соғинчлари хаёлидан нари кетмайди. Хаёли-

дан ҳайдашга шундай уринади, ҳаракат қилади, қани қутулса! Баттар босиб келади. Мана ҳозир унинг аламини, изтиробини яна янгилади. Олис, бегона юрт... Нотаниш ва носинашта кишилар... Согинч... Кўз ёши... Ҳаммадан ҳам тутқунлик...

— Мирзо Бобурнинг шоҳлигидан... — деб Машраб фикрини давом эттириши билан бошқа бир даҳшатли оламда кезиб юрган Арзигул овсарга ўхшаб, паришон-хотирлик билан:

— Нима?.. — деди.

Машраб ялт этиб унинг чиройли, қоп-қора кўзларига боқди. Унинг киприклари қуюқ шаҳло кўзларида қандайдир нотинч ва номаълум ҳаяжон ва ташвиш ғалаён қилиб турарди. Машраб ажабланди:

— Тобингиз қочдими, Арзигул?

Улар Наманган сойига чиққан, соҳил бўйлаб оҳиста боришарди. Одам сийрак. Сой бу ерда ортиқча тўлқин урмас, фақат туя тошлар устидан ҳатлаб ўтолмай, ёнидан айланар, ана шунда оқимлар бир-бирига урилиб, майин товуш чиқарарди.

— Бир ерга ўтирайлик! — деди Арзигул оёқ-қўли бўшашиб бораётган кишидек бир тусда.

— Майли! — деди Машраб ва уни бошлаб, хилватроқ ерга ўтди. Арзигул узоқдан кўзлаб, бошлаб келган тошга ўтиришдан олдин, сойда муздек сувда юзини ювиб олди. Кўнгли ёришиб, бояги ҳаяжонли қарашларида осойишталик пайдо бўлди. Аста келиб, Машраб тайёрлаб турган ёнидаги тошга эмас, бошқа бирига, ундан нарироққа ўтирди. Ердан униб чиқиб, куз салқинида саргайган қандайдир бир гиёҳни юлқиб узиб, бармоқлари узун ва ингичка кафтида ўйнади.

— Гапираверинг, боя нима деяётган эдингиз? — деди Арзигул чиройли кулиб. Унинг садафдек оппоқ, бир текис тишлари порлаб кетди, кулча юзига кулги чиқди. Унинг кулгиси жуда чиройли экан, кулганда дўндиққина юзида кулгич пайдо бўлиб, кўзлари яна ҳам чарақлаб кетар экан. Машраб «ўзидан ҳам кулгиси чиройли экан» деб кўнглидан ўтказди. Арзигул ўзини жуда эркин, эндигина учрашган йигит олдида ўтирган қиздай эмас, балки кўпдан бери таниш ва синашта бўлган кишининг навбатдаги мулоқотида бўлаётгандек тугарди. Машраб унинг шаддодлигини, шўхлигини, кескинлигини боя илк кўрган ондаёқ сезган эди, бўлмаса, энди учрашган кишисига даб-дурустдан «Шу ерда кутасизми?» дермиди! Қиз бола учун бу жуда катта журъат эди!

«Чиндан ҳам бу чийратма» деб кўнглидан ўтказган Машраб сўрашга мажбур бўлди:

— Бошингиз айландими?

— Бошимнинг мурвати қаттиқ, айланмайди, — деди Арзигул шўхлик билан, — кейин айтиб бераман. Бу узун достон.

— Бир куни маза қилиб эшитар эканмиз-да! — деб ичидан қувонди Машраб. У яна бир учрашувга ваъда олган ошиқдек хурсанд эди.

— Эшитамиз... — деди хуш ёқмагандек Арзигул ва жонланиб қўшди, — бояги гапингизни айтинг.

— Мирзо Бобурнинг шоҳлигидан шоирлиги улуг, демоқчи эдим, — деди Машраб, — мана шоҳлиги ўтдикетди, шоирлиги ҳамон эл-юрт тилида достон.

— Мен билмайман, газаллари кўпми? Бизга отинбиби доим ўқийвермайдилар. Кеча Худо ярақаб ўқиб қолдилар. Китоблари орасидан чиқиб қолдимми?!

— Бобурнинг жуда ажойиб газаллари кўп. Тилининг соддалигини, ўйноқчилигини айтмайсизми? Тойчоқдай ўйноқлаб туради, чашманинг сувидек тиниқ. Ўтирганни тургизиб, турганни юргизиб юборади.

— Юрганни эса, чопқиллатади, денг! — луқма ташлади оппоқ садаф тишларини кўрсатиб, кўзлари ёниб Арзигул.

— Эҳтимол! Кеча отинбибингиз ўқиганларида сиз чошиб кетмадингизми?

— Чошиб кетгандирманки, сизнинг олдингизга келиб қолдим!

— Шундайми, — деди табассум билан очилиб Машраб ва Арзигулнинг қошига бориб, олдига тушиб турган иккита сочидан биттасини аста ушламоқчи бўлган эди. Арзигул ундан олдинроқ олиб, орқасига ташлади:

— Бу сичқоннинг думидай калта бўлмай қолгур ликиллаб олдимга тушаверади. Жойида турса-ку бўлади. Сиз ҳам яхши йигит бўлиб жойингизда ўтиринг!

— Борди-ю, шу ёнингизга ўтиргим келаётган бўлсачи!

— Бу ерга сигмайсиз. Ўзим зўрға ўтирибман.

— Феълингизни кенг қилсангиз ҳали яна икки киши сигади.

— Вой, икки кишини нима қиламан! — деди бирдан Арзигул ва бу эҳтиётсиз сўзидан ўзи уялиб, қизариб кетди.

— Бўлмаса, мен битта ўзим ёлғиз ўтира қолай! —

деган Машраб бутун вужуди симдай қизиби, қиздан аста сўраган бўлиб, ёнига тиқилди, — мана, сиғдим-қўйдим.

Лекин Арзигул ёнига бегона йигитнинг ўтирганиданми ёки чиндан ҳам ҳарсанг тош кичиклик қилиб қолдими, ирғиб туриб кетди.

— Сизсиз менга бу ернинг кераги йўқ, Арзигул! — деган Машраб ўтирган еридан туриб қизнинг рўпарасига қамти келди. Нечундир Арзигулнинг яна икки ўрим сочи шиддат билан бўртиб чиққан тўшининг устида иккита қора илондек тўлганиб турарди. Тўдасидан ажралган бу ўрим соч соҳибаси айтгандай, «сичқоннинг думидай калта эмас», яхшигина узун, бунинг устига лосдай қоп-қора ва қалин эди. «Ҳа, қув қиз, атайин шундай деган экансан-а» деб кўнглидан ўтказган Машраб, унинг сарвдай самбит қоматига, қоматини яна ҳам очиб, белини хипча қилиб турган тўқ қизил духоба нимчасига, узун бўз кўйлагига қараб қолган эди. Унинг кўзига қиз оламда танҳо, тенги йўқ меҳрибон бўлиб кўринди. Ўша куни, тутли ҳовлида чала кўрган экан, мана энди уни расо кўрди. Битта қиз бўлса шунчалик бўлар-да!

— Сизда Бобурнинг ўша ғазали борми? — деб Машрабнинг хаёлини бўлди Арзигул, — кўчириб беринг.

— Сизга керак экан, топамиз, ернинг остида бўлса ҳам топамиз, Арзигул. Сиз илтимос қиласиз-у, бажо келтирмаймизми! Шахсан ўзингизга айтилганини ҳам топамиз.

— Йўғ-е!

— Мана, сизнинг ўзингизга бағишлангани! — Машраб завққа тўлган, журъати тез йигитларга хос чаққонлик ва таваккал қилиб чўнтагидан тўрт букланган қоғоз олди. — Ўқиб берайми?

— Майли!

— Йўқ, уйда ўзингиз ўқиб оласиз! — Шу ерга келганда Машрабнинг журъати етмади. Қатини очган қоғозни яна буклади. — Уялдим!

— Кимдан?

— Сиздан-да! Ким бор бу ерда сиздан бошқа!

— Қани бўлмаса, менга беринг, ўзим ўқийман, — деди қиз бармоқлари узун қўлларини узатиб. Машраб ғазални унга тутар экан таъкидлади:

— Бераман. Лекин бу ерда ўқимайсиз. Уйда...

— Майли!

Машраб қоғозни узатди. Арзигул буклоғлиқ қоғоз-

ни очмоқчи бўлган эди, Машраб унга ташланиб, қизнинг бугдойранг билакларидан ушлади. Ушлади-ю, бутун вужудига нур таралгандек бўлди, майин бир ором руҳини қамраб олди. Кўзлар кўзларга қадалди, узоқ тикилиб қолди. Иккаласининг кўзларида ҳам ҳаётнинг энг тотли онларида бўладиган мамнунлик ва самимият барқ урди, умид тўлқинлари жавлон урар, онлар завқшавқ бахш этиб, елиб ўтарди.

— Майли, ўқимайман, қўлимни қўйиб юборинг. Қўлингиз қаттиқ экан, — деди Арзигул ўзини орқага ташлаб.

— Қўлим қаттиқ бўлгани билан кўнглим юмшоқ.

— Билмадим, — деди «ҳали шунақами?» деган маънода Арзигул кўзини сузиб.

— Ишонинг! — қатъий деди Машраб.

— Ишонмасам-чи?

— Зорим бор, зўрим йўқ.

— Хафа бўлманг, ишонаман. Тошдек қаттиқ юракдан газал оқадими?

Севгилисининг бундай илиқ гапидан эриб кетган Машраб деди:

— Сиз яхши кўриб қолган Бобурдан битта газал ўқиб берайми?

— Қани эди!

— Лекин шартим бор: қўлингиздаги газални уйингизда ўқиганингизда ёқмаса орқамдан кулмайсиз. Кейин юзимга солмайсиз!

— Шуми шартингиз?

— Шу!

— Бўпти. Қани, Бобурдан ўқинг.

Машраб газални хаёлидан ўтказиб олаётгандек бир оз сукутга чўмди. Кейин ўқиди, бутун ҳунари ва муҳаббати билан ўқиди, ҳар бир сўзни дона-дона қилиб, яширин маъноси бору уни ҳам бўрттириб чиқармоқчи бўлиб, қоидаси билан ўқиди. Ўқиб бўлгач, охириги икки сатрни алоҳида таъкидлаб, яна такрорлади:

Муяссар бўлмаса бошимни қўймоқлик оёгингга,
Бошимни олиб, эй Бобур, оёқ етгунча кетгаймен...

Бу икки сатр билан Машраб ўзининг Арзигулга бўлган муносабатини билдирмоқчи бўлгани ошкор кўриниб турарди. Буни пайқаган Арзигул мийигида маъноли кулиб, бошини қуйи солди. Бу имо-ишора Машраб учун етарли эди. У ўз тадбиридан мамнун бўлиб, гапни яна Бобурнинг ўзига бурди:

— Бобурнинг яна битта китоби бор, «Бобурнома» деган. Домламнинг кутубхонасидан олиб, икки кунда ўқиб чиқдим. Бошидан кечирганларини ёзади. Ҳа, ростданам Бобур ҳақида бир афсонанамо ҳақиқат бор. Бобурга она юртидан иккита қовун келтирадилар. Бит-тасини атрофидаги катта-кичikka карчлаб бериб, бит-тасини ўзига олиб қолади. Бир неча кунгача бир тилим-бир тилим ўзи еб юради. «Интизор юртимнинг нафаси, боғ-роғларнинг атри келиб турибди», деб пўчоғини ҳидлайди, кўзларига суртади.

— Бечора! Подшоҳ одам-а? — деди Арзигулнинг раҳми келиб.

— Ўзи подшоҳ бўлгани билан юраги шоир-да! — деди Машраб шоир сўзига алоҳида ургу бериб. Бу билан «мен ҳам шоирман, менинг ҳам юрагимда ардоқласа бўладиган ҳислар бор» деган маънони сездирмоқчи эди. Арзигул фаҳмлади шекилли тегишди:

— Шоирларнинг юраги шунақа бўладими?

— Шубҳаланмаслигингиз мумкин! — деди Машраб «менинг севишимга шак келтирманг» деган маънони чиқармоқчи бўлиб.

Арзигул ирғиб ўрнидан турди:

— Ҳой, инсофингиз борми, вақт алламаҳал бўлиб кетди-ку. Уйдагиларга нима дейман?

— Машраб деган йигит тутиб қолди, дейсиз-да!

— Олинг-а! Анави кишини қаранг? Мен кетдим, — деди Арзигул ва хилватдан чиқди, йўргалаб қолди.

— Яна бирпас ўтиринг, — ёлворди Машраб.

— Болнинг ози ширин!

— Энди қачон учрашамиз, Арзигул? — деди висолга тўймаган кўзлари порлаб Машраб.

Арзигул ўша шўхлигида жавоб қилди:

— Қизил қор ёққанда!

VI

ҚАЙҒУ ВА ҲИЖРОН

Арзигул уйига қанақа қилиб келганини билмади. Бахтига уйда отаси йўқ экан, онасига юмшоққина салом бериб, хонага ўтди. Жилдини қозиққа илиб, Машраб «уйингизда ўқийсиз» деб берган буклоғлиқ қорозга ёпишди. Эшиқдан онасининг:

— Шу вақтгача қаёқда қолдинг? — деган овози келди. Арзигул бепарволарча:

— Отинбибининг уйларини супуриб-сидириб бердик. Кирларини ювдик, — деганича қоғозга кўз югуртирди. Кўз югуртирди-ю, деразадан келиб қараб турган онасини ҳам кўрмади, унинг «у қоғоз нима?» дегани қулоғига ҳам кирмади. У шу заҳоти бошқа бир илоҳий оламга, хаёл қилмаган ва бу оламнинг борлигини билмаган бир руҳий чаманга сайр қилиб кетганди.

Қоғозга Машраб қора сиёҳда чиройли қилиб бир газал ёзган эди, хат жуда чиройли, ҳар сатри чўғ бўлиб қизнинг қалбига тўкилар, вужудига ҳаяжон тўла титроқ бўлиб таралар эди. Қиз ўз кўзларига ишонмас, кўзлари сатрлар устида қайта-қайта югурарди! Бу унинг ўзига, унинг шахсига аталиб ёзилган, йигит қалбининг баёни ва изҳори муҳаббати эди. Газал шундай бошланарди ва ўша тутли ҳовлини Арзигулнинг кўз олдига ялғ этиб келтирарди:

Ўшал кун сенга, эй шўҳи ситамгар, ошно бўлдим,
Жамолингни кўрай деб, орзу бирлан адо бўлдим.

Қаландарвор ҳажрингдан навою нолалар қилдим,
Сени дарди гамингдан, эй пари пайкар, адо бўлдим.

Муҳаббат ўти куйдирди юрак-бағримни, эй Машраб,
Куюб кул бўлди жисмим, нес бўлдим, зери по бўлдим!

Газал охирлагунчаёқ Арзигулни нечундир безгак титроғи босиб, бутун баданини тер қолади. Қаерда турганини унутди. Димоғи куйиб, кўзига ёш қалқиди. Бу бечора ошиқ йигитга раҳм ёшими ёки уни шу кўйларга солганидан хижолатми?! — шу онда англаб бўлмас эди. «Ўшал кун» тутхўрликка борган бувисининг каталақдайгина ҳовлисини яна хаёлига келтирди. Ана Арзигул тутнинг устида. Пастда у! Бирдан кўзига оловдек иссиқ кўринган йигит! Унинг чўгдек кўзлари ёнади. Арзигул ҳеч қачон ва ҳеч қаерда эшитмаган ёқимли овози билан «Тутингиз ширин экан. Сиз қанча қоқсангиз ҳаммасини еганим бўлсин!» дейди. Арзигул шошиб қолди, тутдан ўзини отди. Шу-шу хаёлида галаён қилиб, ҳар эсига тушганда юраги ҳаприқиб юрган эди. Мана бутун йўлини пойлаб чиқибди. Учрашдилар. Арзигул у бошлаган йўлга ювош кўзичоқдай кетаверди. Кимсиз? Нима ишингиз бор менда демади. Дейишга мадори етмади. Эски та-

нишлардек, синашта киши билан навбатдаги учрашувга келгандай ёнида бора берди. Хилватга ўтди, тўйиб суҳбатлашди. Ўйлаб ўйида, ухлаб тушида кўрмаган бир шоир йигит унга атаб газал ёзибди, бағри гирён, кўзи бирён бўлиб газал битибди. Газал битишнинг ўзи бўладими? Юрак-бағри ўртаниб, дарди тўфон урмаса, димоғи куйиб, кўнгли орзиқмаса газал келадими? Ҳар байтидан поклик ва самимият барқ уриб турибди.

Арзигул дунёда энг меҳрибон кишисини топгандек энтикиб кетди. Хаёли чувалди. Уни шунчалар ташвишга солиб қўйганидан ўкинди. Бечора! Уни деб балки неча кунлаб ухламагандир, балки кунда йўлига илҳақ бўлгану учратолмай қайтиб кетгандир. Бу бўлса беҳабару бепарво. Тўғри, анави кун узоқдан бир кўрди, унга ўхшатди. Қалби бир қалқигандек бўлса ҳам, кўришиш беришга журъат этолмади. Қизлик ҳаёси билан ўзини ундан олиб қочди, «балки у эмасдир» деган эди. Машраб эса, уни пайқамади. Балки ўшанда учрашганда дардини кўзидан ўқиган бўларди, уни бунчалик куйдирмасди.

Арзигулнинг Машрабга раҳми келди. Бу меҳрибонлик чин севгининг элчиси эканидан ҳали ўзининг ҳам хабари йўқ эди. Бир вақт қалбига бундоқ қулоқ солса, кимнидир соғинади, кимгадир интилади. Бу интилгани ва соғингани ҳалигина кўриб келган тимқора жоду кўзлари жовдираб турган, хушбичим, хуштабиат, хушфеъл ўша Машраб эканини сезиб қолди-ю, бу олам кўзига ҳам ёришиб, ҳам ваҳима тўла чоҳ бўлиб кўринди. Наҳот, уни шунчалик севиб қолди. Ҳалигина кўриб келди, наҳот, яна энтикиб соғинса! Хаёли бетўхтов қанотланди. Уни илк кўрган бувисиники, ҳалигина кўришиб келган камқатнов кўча, ўша харсанг тош, ўша сой қиргогига қанотланади. Уни кўргиси, унинг бир оғиз сўзини, фақат бир оғиз сўзини, жила бўлмаса, мана шу олов газалнинг бирон сатрини ўз оғзидан эшитса! Ҳеч бўлмаганда бир онгина, фақат бир онгина қошида турса. Туришни лозим топмаса, майли, қошидан ўзига хос бир сиполик билан қалбини ларзага соладиган ўша қараши билан чақмоқдек ўтиб кетсин. Шу онда, шу соғинчида шунга ҳам шукр қилади. Газал, ошиқ йигитнинг қиёфасини жуда ўзгача, бир тусда қиз кўзи олдига келтирарди. У бояги Машрабга ўхшамас, бошқача, жуда ўзгача, сўзлари ҳам ўзгача, ҳатто туриши сал

ўзгача бўлиб хаёлида гавдаланарди. Чиндан шу газални у ёзганми?

Арзигул саргайиб кетган қоғозга кўндаланг қилиб ёзилган олов газалга яна кўз югуртирди. Энди газални қайта ўқий туриб, уни кўргандек бўлди, бутун вужуди билан ёниб, бу ёниш нечундир хўрлигини келтирди. Димоғи ачишиб келиб, интизор кўзларига ёш қалқди. Бу муҳаббат ёши, қутилмаган ердан балқиган бахт ёши эди. Бу ёшда ҳам ёниқ умид-орзу билан шукроналик, ҳам қандайдир ваҳима бор эди. Бу ваҳима устун келиб, юрагини гижимлаётгандек бўлди-ю, қўлидаги қоғозни кимдандир аста яширди, атрофга аланглаб қаради. Барибир у ер эмас, осмонда, бошқа оламда оёғи ерга тегмай учиб юрарди. Хаёл тизимчалари унинг оёқ-қўлинигина эмас, фикри-ўйини чандиб ташлаган эди.

Арзигул қанақа қилиб кўчага чиқиб қолганини билмади. Кўзи ҳеч кимни кўрмайди, ўтиб бораётган кишилар бамисоли жонсиз соялар, уларнинг кўзи йўқ, тили йўқ — ҳеч нарсани кўрмайди ва унга ҳеч нарса демайди. Арзигулнинг интизор кўзлари кимнидир изларди. Лекин у излаган одам кўринмас, шу атрофда юрганга ўхшарди, ҳатто товуши келаётганга ўхшарди-ю, ўзи кўринмасди. Гўё анави йўгон бақатеракнинг орқасида уни зимдан кузатиб турибди. Йўқ, у ерда эмас, анови йўл узра чодирини ёйган улкан толнинг панасида. Ҳа, ўша ерда! Йўқ, у ерда ҳам эмас, у худди тунов кунни бир кўриниш берган хиёбонда газал ёзиб ўтирибди. Унга атаб газал ёзаяпти, ёниб-куйиб дардини газалга соляпти. Шунинг учун уни кўрмаяпти. Уни қидириб чиққан-у, тополмаганидан аламини газалга соляпти, бутун фикри-хаёли газалда-ю, кўз олдида мен турибман. Мени кўз олдига келтириб, лекин дийдоримга етолмасдан ичида фарёд уриб, қалби ўртаниб газал тўқияпти. Бундай пайтларда у тепасига келган одамни ҳатто кўрмаса керак, ҳатто эшитмаса керак. Шунақа пайтда шунча сўз қаёқдан келаркин-а! Қанақа қилиб газалга айланаркин? Қизиқ, бу ҳам бир мўъжиза! Бўлмаса шеърхон кишилар қанча, газалга шайдо бўлиб юрганлар қанча, барибир газал ёзолмайдилар, шунча қилсин уддалолмайдилар. Битта у, ўша қоши қоп-қора, кўзлари йирик, ҳаммадан ақлли ва чиройли йигит ёза олади. Ёзганда ҳам бутун вужуди билан куйиб, қойил қилиб ёзади. «Жамолингни кўрай деб, орзу бирлан адо бўлдим» деб самимий айтади. Бу Оллоҳ берган инъом, ҳаммада бўлавермас!

Арзигул ҳардамхаёл кимсадек ўз ўйи билан бўлиб, атрофни айланиб чиқди. У излаган Машраб, уни мадҳ этган шоир ҳеч ерда йўқ эди. Бундоқ қараб турса, узоқдан кимдир «ўша» бўлиб кўринади, лекин яқин келгач, бошқа бўлиб чиқади. Ана шунда унинг аҳволини кўрсангиз! Гуё Машраб узоқдан ўзи бўлиб кўринади-ю, уни куйдириш ниятида яқин келгач, бошқа тусга кириб олади, уни баттар куйдираётганга, бир ўтдан олиб бошқа ўтга солаётганга ўхшайди!

Арзигулни ҳозиргина уйғонган кечки шаббода ҳушёр тортирдими ёки ўзининг телбанамо иш тутаётганини идрок этиб қолдими, ариқ ёқасига қараб юрди. Унинг сувида юзини пишиб-пишиб ювди. Бошидан дуррасининг бир учини тортиб артинди. Муздай сувдан кўзи чарақлаб очилди, фикри тиниқ тортди, бағри совигандек енгил нафас олди. Тиниқиб ухлаб турган кишидек тетикланиб, бир иш билан кўчага чиққан одамдек уйига кириб келди.

— Ҳа, қизим, қаёқларда юрибсан? Чиқиб кетганигни ҳам билмай қолибмиз! — деб қарши олди онаси ва қизининг турқи-атворида қандайдир ўзгариш борлигини сезса-да, бу ўзгаришнинг нимадан бўлиши мумкинлигини хаёлига келтиролмади. Чиндан ҳам қизи алланимадан куйиб-ёнган, ҳаяжонланган, ўкинган кўринди-ю, юзларининг қизиб-бўртиб туриши, кўзларининг хаёлчан порлаши уни чўчитиб юборди:

— Соғмисан, қизим? Йигладингми?

— Нега йиглайман, онажон? Кўчада хазон куйдиришаётган экан, тутуни кўзимга кирди.

— Ҳа, ундай бўлса майли-я! — деди содда она бечора ва бир четда ётган супургини қўлига олди. — Ишқилиб, тинч бўлсанг бўлди, қизим. Ўқишинга тўғри бориб, тўғри кел!

Бу сўнги жумла Арзигулни чўчитиб юборди. Гуё онасининг ҳамма гапдан хабари бор-у, оналик меҳри билан юзига солмасдан фақат сездириб қўйяпти, қизини инсофга чақиряпти.

Арзигул бошини кўтариб онасига қаради, унинг хомуш кўзларига, ой-куни яқинлашиб қолган қорнига қаради. Йўқ, онаси хотиржам, Арзигул шубҳа қиладиган бирон-бир ҳис-ҳаяжон кўринмайди, шунчаки айтганга ўхшайди. Шундай бўлиб чиққанидан хурсанд бўлган Арзигул югуриб бориб онасининг қўлидан чўлтоқ супургини олди:

— Қўйинг, ўзим супураман. Бу супуришингизда ҳаммаёқни чанг-тўзон босиб кетади.

— Бўлмаса, сал сув сеп! Шундоққина ҳовли юзини чалиб олақолай деб эдим, — дея супургини қизига тутди ва ўзи ошхонага ўтиб кетди.

Арзигул нечундир челақда эмас, ўзи новча, жўмраги ингичка, гулдор мис обдастада ҳовлининг уёғидан-буёғига чизиқ ташлаб сув сепди. Сув селгишини пойлаб, уйга ўтиб газални бир четга яшириб чиқди. «Дадасининг қўлига тушса борми, терисини тирик шилади! Қанақа дадаси борки!..»

Арзигул ҳеч нарса қилмаган ва билмаган кишидек ҳафсала билан ҳовлини супурди. Унинг хаёлига газал қўшиқ бўлиб келарди. Беихтиёр лабига хиргойи чиқди, шу хиргойининг оҳангида шошмасдан, тозалаб супурарди. Ерга қапишиб қолган япроқми ёки ўтнинг чала юлинган иллизиними, нимаики, супургига чиқмаса қўли билан олиб ташлаб, ўрнини оёғи билан босиб, текислаб борарди. Бу ишларни унинг қўлигина қилар, хаёли эса, ҳамон Машрабда, боя учрашган ерда, қолаверса ҳозиргина яшириб чиққан, ҳар сатри қалбига чўғ бўлиб тўкилган газалда эди. Бир маҳал бундоқ қараса, ўпкаси тўлиб, кўзига ёш қўйилиб келяпти. Ҳовлида, онасининг қошида, ҳали замон дадасининг эшикдан кириб келиб қолишидан беҳабардек ўзига эрк бериб қўйибди. Бирдан у бепарволигини англади-ю, ўзини зўрлаб бошқа нарсаларни ўйлай бошлади. Барибир булар рангсиз соялардек дарров йўқолиб, яна ўрнини «Ўша» босиб келарди...

Арзигулнинг кечқурунги овқатда иштаҳаси бўлмади. Кечаси ёмон ухлади. Алламбало тушлар кўрди: чакалакзорларда юрибдимиди-ей, осмонда қўлини қанотдек қоқиб учадими-ей! Шулар орасида Машрабга ўхшаган биров кўрингандек бўлади-ю, яхши фаҳмлаб олгунча уйғониб кетади. Алла-маҳалгача уйқуси қочди. Кўзи илинса, яна шунақа тушлар...

Хуллас, гангигансимон бўлиб, боши оғир тортиб уйғонди. Масчитга чиқиб кетган отаси қайтгунча қумгон остига ўт қалади. Кечаси билан ҳовлига тушган япроқларни супургининг учи билан илиб-илиб, бир ерга тўплади. Супага жой тайёрлади. Пиёлаларни ариқ бўйида лой билан ишқалаб ювиб, супанинг бир четига қўйди, устига оппоқ сочиқ ёпди.

Нечундир бугун гафлат босиб ухлаб қолган онаси қорнини дўппайтириб уйдан чиқиб қелди. Ой-куни

яқинлашган сари, бу гал негадир хавотирда. Алламбало тушлар кўради. Ўнгида ҳам туш кўраётгандек хаёлга кетиб қолади, нечундир баъзан-баъзан юраги орқасига тортиб кетади. «Ишқилиб яхшиликка кўринсин» деб тасалли беради. Бундан олдинги боласи бир ойга етмай нобуд бўлган, ундан олдингиси эса, энди «дадда»га тили келганда ҳовлидан ўтадиган ариқнинг ҳовузчасига тушиб, ҳалок бўлган эди. Эр-хотиннинг бутун умиди дунёга келадиган шу болада. Отанинг нияти ўгил, она бечорага эса барибир, омон-эсон қутулиб олса бас! Ота икки гапнинг бирида:

— Ўгил туг! — деб дағдаға қилади. — Менга чироқчи керак.

— Қиз одаммасми? — хўрлиги келиб кўзига ёш олади она. Унинг кўзига жони кўриняпти-ку, эри бўлса ўгил-қизлигини ажратади! Эркак зотида инсоф бўлмас экан-да. «Олдин омон-эсон қутул!» дегин, кейин ўгилни гапир. Йўқ, ўласанми-қоласанми, бу билан иши йўқ, унга ўгил бўлса, бас!

— Қиз ҳам одам-ку, лекин ўгилнинг йўли бошқа, хотин. Қўлингдан ишингни олади, сендан кейин уйингда чироғингни ёқиб, дуойи фотиҳа қилиб ўтиради. Қиз бола нима, — ҳазилга айлантирмоқчи бўлди ота, — бир қуш, қанот чиқаради, учди-кетди. Бозорга олиб чиқсанг ўтгиз иккита тиши бор деб биров бир чақага олмайди. Ўгил-чи! О, ўгил!

Бу гап болани (қизми, ўгилми) тўққиз ой қорнида кўтариб, тўлғоқнинг ўлимга тенг, не-не азобларига бардош берадиган онанинг жон-жонидан ўтиб кетади, шунда ҳам чидайди! Бундай гапларни ундан олдин ўтган, кетма-кет қиз туққан ёки ўгли турмаган оналар кўп эшитганлар, бу ҳам эшитади. Малол келса, алам қилса ҳам чидайди, аччиқ-аччиқ йиғлаб, ўкинса ҳам чидайди. Эркак зоти шунақа, ўгилни ортиқ кўради, орзу-умидини унга боғлайди, ярашадиган кийимларни унга олиб келади. Сал улғайди, елкасига миндириб гузарга олиб чиқади. Қиз нима, бировнинг хасми, улғайди биттаси олади-кетади...

Бир маҳал иккита иссиқ нонни қўлтигига қисиб, оппоқ саллалаи, уйгур башара отаси кириб келди. Ҳовлини чиннидай қилиб тозалаб, чой тайёрлаб турган қизини кўриб, мақтади:

— Баракалла, она қизим!

— Қизим қўлимдан ишимни олиб қолди, дадаси, — деб керилди қумгондан чой дамлаётган онаси ҳомила-

дорлик доғи босган юзини йилтилатиб. Отанинг бу гапи бечора она учун катта мукофот эди!

Бу гапнинг тагида бошқа гап ётарди. Қиздан олдинги икки боласи нобуд бўлди. Отанинг тенгқурлари, улфатлари боласини елкасига миңдириб, кўча бошига олиб чиқадиган бўлганда бу ҳовлидан бола йигиси келмайди. Не-не умидлар билан қилинган қурбонлик, жўжа қучоқлатиб ўқитишлар, Шоҳимардон пиримга аталган жонлиқ, турли-туман хайри-худойилар наф бермади. Биров «ҳовлингни сот, файзи йўқ экан» деди. Биров яна алланима деди. Ана шунда Наманганнинг баобрў муллеси, Офоқхўжанинг содиқ муриди Бозор Охунд фарзанд доғида бош ургани жой тополмай юрган отани бир куни, жума намозидан кейин аста ёнига чақирди ва шундай маслаҳат берди:

— Бу барчаси Парвардигори оламнинг иродаси, унинг лутфи карамига тараф йўқ. Жабрига чидамоқ, жудосига сабр қилмоқ биз осий бандаларининг бурчи. На чора! Ўзи шуни лозим кўрибди, чидаймиз! Энди сизга бир маслаҳат, иним, бу нолиш, надоматни тарк этинг. Яхши ният билан эндиги фарзандингизни Оллоҳ таолонинг севимли бандаси Офоқхўжа пирим ҳазратларига назир қилинг. Шояд, бу ишингиз лутфи-карами беқиёс Худога манзур бўлса-ю, кетма-кет фарзандлар берса ва умрини боқий қилса! Ҳеч гапмас, бизга оғир, Худо таолонинг Ўзига енгил.

Бу маслаҳат отанинг куйиб турган ярасига малҳам бўлди-ю, сал ўтмасдан шу қиз, Арзигул туғилди. Гарчанд Охунднинг маслаҳатини таъкидлаб хотинига айтмаган бўлса ҳам, гап орасида сездирган эди. Аммо қизнинг ширин тили чиқиб, суюкли бўлгани сари ота уни бегона эшикка элтиб ташлашга кўзи қиймади. Кундан-кун янги-янги қилиғи билан ота-онанинг меҳрини чулғаб бораётган қизни ҳар кўрганда отанинг юраги бир ачишиб, қизнинг олдида гуноҳкордек уни бағрига босар, бошини силаб эркаларди, чиройли кийимликлар олиб келиб берарди. Сўнг ўғил болага ўхшатиб этик кийгизди, етаклаб гузарга олиб чиқди. Баққолдан обакиданонми, яхши сузма қуртми олиб берди. Бозор кунлари унга атаб пашмак ҳолвалар, дўланалар, «чайнамай шиминг»лар, ҳуштаклар олиб келди. Бўш пайти қўлидан қўймади. Қизи тушкур ўзи ҳам жуда қақилдоқ, зийрак ва «билимдон» эди, катталарга ўхшаб гапирарди, отаси бозордан келгунча қизиқ-қизиқ гаплар топиб қўярди.

Бир куни ажиб воқеа бўлиб ўтди. У пайтда Арзигул қўрқинч нималигини билмайдиган пайт эди. Боққа чиқишди. Меҳмонлар билан бўлиб, қизининг олдига «ичиб ўтир» деб бир пиёлада қатиқ қўйиб кетган она бир айланиб келса, қизнинг қўлида илон, унинг томоғидан хиппа бўғиб олган, бошини қатиққа тиқиб ялаб ўтирибди. Она додлаб юборди. Фарёдга етиб келган ота қизининг қўлидан икки қарич келадиган илонни аранг ажратиб олди. Ҳамма ҳаяжон-ҳайратда-ю, қиз илонни бермайман деб унга ёпишар, илон думини жилпанглатарди. Ана шунда ота «Ўғил бўлиб туғиладиган экан-у, қиз бўлиб қолибди» деб унинг юрагига қойил қолган, «илонбоз қизим», «лашкарбоши бўладиган қизим» деб мақтаниб юрди. Олдига қизининг тақдирига ичида йиғлаган она, отанинг бу меҳрибонликларини кўриб «Худога шукр, ниятидан қайтди, эсидан чиқди» деб ўйлади. Унга қўшилиб ортиқчароқ эркалади, ювди-таради, емаганини едириб, киймаганини кийдириб катта қилди. Лекин... Лекин бу орада дунёга келган икки фарзанд (иккаласи ҳам ўғил эди) нобуд бўлгач, отанинг қалбига армон тоши чўқди: «Ваъда қилган назиримни бермаганим учун Оллоҳнинг қаҳри келди» деди. Иккала боланинг бевақт ўлимини шундан кўрди. Бу ҳақда она бечорага неча марта айтиб, қон йиғлатди. Кундан кун улғайиб, кўркига кўрк, ақлига ақл қўшилиб бораётган қизидан меҳри совида, унга ўтайдан баттар тўнг муомала қиладиган бўлди. Энди бутун умиди мана шу туғиладиган болада. Баъзан хаёлини васваса босиб келганда «Уни тезроқ Офоқхўжа пиримга топширсак бўлармиди, болага касри урмасмиди», деб кўнглидан ўтказади. Лекин хотинига огиз очгани ботинмайди. Ой-куни яқин, айтишни лозим топмайди. «Омон-эсон қутулсин-чи, кейин...» дейди.

Буларнинг ҳаммасини сезиб юрган она учун отанинг эшиқдан кириб келиб, қизига ширин муомалада бўлиши ва олқишлаб қўйиши, хира бўлиб турган кўнгли ойнасини ярқиратиб юборди. Эрининг сўзига «қизим қўлимдан ишимни олиб қолди, дадаси», деб хушомадомуз сўз қотиши «Энди у ножўя аҳдингиздан қайтингиз, кўрдингизми, қандай чаққон қизимиз бор», деган маънони ҳам англатарди.

Буни ота ҳам тушунди, мийиғида кулиб, гап чалғитди:
— Она-бола икковингнинг қовоғинг керккан, кечаси билан йиғладиларингми?

Арзигул сири очилиб қолгандек кўзини олиб қочди, бошини қуйи туширди, она жавоб қайтарди:

— Нега йиғлар эканмиз, Худога шукр, соғмиз, саломатмиз, яхши умидлар билан кечқурун бисмиллоҳ айтиб ёстиққа бош қўйиб, эрталаб омон-эсон турдик.

Ота бўш келмади:

— Йўқ, сеникини-ку сабаби ошкор. Лекин қизинг нега йиғлайди?

Она ялт этиб қизига қаради. Чиндан ҳам унинг қовоқлари йиғлаган кишиникига ўхшар, мижжаларида қизил аломатлар бор эди. Она ўз кўзларига ишонмагандек, қизини ўзига қаратди.

— Қани, менга қара-чи, қизим!

Арзигул қип-қизариб бошини кўтарди.

— Ҳа, тинчликми? — яна сўроққа тутди она. Чиндан ҳам қизининг кечаси йиғлагани ошкор эди.

— Кечаги тутунданми, кечаси билан кўзим ачишиб чиқди, — деди Арзигул ўзини оқлаб. Яхши кайфиятдаги ота бунга парво қилмади.

— Ҳа, нодон қизим, кўзингга тутун киргунча турдингми, ўт-кет!

Арзигул ҳеч нарса деёлмай қолди. Чор-ночор:

— Ойи, чойингиз совиб қолмадимми? — деб онасининг олдидаги пиёлага қўл узатди.

Ота ҳайратдан бир қошини учирди: ўзи нима гап?

Шу куннинг эртаси Арзигул яна Машраб билан учрашди, бу гап гадоё топмас яширин ерни суҳбат макони тутишди. Арзигул гапни «Сал бўлса дадамнинг қўлига тушай дедим»дан бошлади.

— Йўғ-е! — деб ажабланди Машраб.

— Ишонаверинг! — деди қиз, кейин эркаланиш оҳангини берди. — Ҳаммасига сиз айбдор, газалинги айбдор. Шунақа газал ёзасизми, кечаси билан йиғлаб чиқдим.

— Нега йиғлайсиз энди?

— Билмасам. Нуқул йиғлагим келаверди, йиғладим.

— Ёстиқ жилди ҳам ҳали ҳўл денг!

— Мен рост гап айтсам, бу киши ҳазилга оладилар. Биров ўламан деса, бу киши кулади...

— Нега сиз ўларкансизу мен кулар эканман. Иккимиз қўшмозор бўламиз.

Арзигулнинг хаёлига ҳаётда ўлим борлиги, бу ўлим кишиларни бир-биридан жудо қилиши тушди-ю, бирдан ўзини ўнглаб олди:

— Қўйинг, ўлманг, отангизнинг битта ўғли экансиз.

— Сизга майлими? Анойини қаранг! — деди Машраб.

— Меникининг йўли бошқа. Мен қиз боламан.

— Қиз бола одаммасми?

— Одам-ку, лекин дадамлар «аёлдан пайгамбар чиқмаган» дейдилар. Хотин кишидан, жилла бўлмаса, суфи чиқиб, қайси масчитни обод қилибди, деб куладилар.

— Пайгамбар чиқмаган бўлса, ана шу пайгамбарларни аёллар туққан!

Бу қутилмаган жавобдан ҳайратда қолган Арзигул ялт этиб Машрабга қаради.

— Бу гапларни қаёқдан биласиз, Машраб ака? — деб қиз эрқаланди.

Унинг қўларини кафтига олиб ўтирган Машраб, секин тортди. Кўнгли эриб турган Арзигул самбит гулининг новдасидек беозор эгилиб келди. Сўнг бирдан ўзини тортиб деди:

— Мени йўқотиб қўйсангиз ажабмас!

— Нима? Қаёққа кетяпсиз?

— Қаёққалигини ўзим ҳам билмайман, — деди-ю, у ёгини айтмади. Ростини айтгиси келиб турса-да, айтмади. Айтсаёқ йиғлаб юборадиган бир алпозга тушиб борарди.

VII

ТАҚДИР ЁЗУФИ

Омади қочганнинг челагига қудуқдан сув ўрнига балчиқ чиқади.

Машраб ўзида йўқ беҳад хурсанд эди. Арзигул билан учрашиб, ҳар учрашув завқи-шавқини газалга солиб, ип кийса ҳам ипак кийгандек қувониб юрган эди, бир куни Бозор Охунд болалардан ажратиб қорихонага чақириб қолди. Машраб тортиниброқ кириб борса, Охунд юзи тўла мамнун табассум, бошида салласиз узунчоқ оппоқ такя, (шу узун такя туфайли серсоқол юзи чўзилиб кетганга ўхшарди) одатдаги ерида чордона қуриб ўтирибди. Олдида катта китоб, ўқилган бети очилганича турибди. У Машрабга «Келинг, бўтам!» деб жой кўрсатди-да, китобнинг орасига хатчўп солиб ёпди. Ёнига қўйиш олдидан кўзига суртиб, ўпиб қўйди.

Охунд Машрабни куттириб, илҳақ қилмади.

— Бўтам, — деди салмоқлаб, — менинг сизга бери-

шим мумкин бўлган илму маърифатим ниҳоясига етди. Неки илкимда бўлса, сиздан дариг тутмадим. Иншооллоҳ, эзгу кунларингизга шафиқ бўлгай! Кўнглингизда илм ишгиёқи бўлса, Бухорои шарифгами, Боғдоди муборакками, Қашқарга, ҳазрати пирим Офоқхўжа ҳузурларигами ихтиёр этгайсиз. Аҳли муъмин сиздек заковатли, иқтидорли йигитга доим муҳтож. Мен шуни сизга маслаҳат кўрардим-ку, бузрукворингиздан жиндай андишам бор.

— У киши йўқ демагайлар, устод! — деди Машраб.

— Йўқ, йўқ, бўтам. Мен бу ишга журъат этолмагайман. Тунов кунги суҳбатимизда сездимки, падари бузрукворингизнинг ниятлари бошқа.

Машраб тушунмади.

— Яъни, тақсир?

— У киши сизни уйлантирмоқчилар, — деди Охунд табассум билан ва юз-кўзини мамнуният шуъласига тўлдириб, — бу ҳам фарзанди муъминнинг зарур вазифаси, кўзи очигида фарзандларини уйлантирмоқ ёки эрга бермоқ ота-онанинг Худои таоло олдидаги шарафли бурчи. Отангиз бу бурчларини ўтамоқчи эканлар, сизни таҳсилга юбориш баҳонаси билан менинг монёъ бўлишим одобдан эмас. Аввало отангизни рози қилинг. Ота рози — Оллоҳ рози, бўтам.

Машраб бундай далиллар олдида миқ этолмай қолди, бошини қуйи эгди. Унинг хаёлига уйланиш сўзи билан баробар Арзигул келган, у эса, «Хўш нега индамайсиз? Ёки менга кўнглингиз йўқми? Ҳамма ваъдаларингиз ёлгонмиди?» дегандек кўзига қараб турарди. Машраб дош беролмади. «Йўқ, нега шубҳа қиласан, эркам. Дунёда сендан бошқа менинг кимим бор! Сен мен учун, мен сен учун яратилганмиз. Тақдирнинг ҳукми шу!» деган фикр кўнглидан елдек ўтди-ю, табиати ёришди. Шу вақт:

— Бўтам, — деди унинг хаёлини бузиб Охунд, — мен сизга яна бир маслаҳатли иш топиб қўйдим.

— Қулоғим сизда, устод.

— Агар ихтиёр этсангиз, розилингиз бўлса, шу ерда, шу кунжақда қолинг. Ҳамсуҳбатим бўлиб юргайсиз.

Машраб севикли устодининг нимага ишора қилаётганини фаҳмлаб етмай, сўрашга мажбур бўлди:

— Яъни?..

— Ниятим шулки, мана шу ҳужра сизга. Истаган фурсатингизда келинг, китоб мутолаа қилинг. Наза-

римда, анча-мунча ашъор битдингиз, тартибга солинг. Менинг ҳам сизга озми-кўпми хизматим, илтимосларим бўлмай. Баъзи бир улут зотларнинг ноёб китобларидан нусха кўчиргайсиз. Бир томони савоб, бир томони толиби илм топилса, инъом этгайсиз. Ахир, саховатли эл, илм қадрини билган инсон хизматингизни қуруқ қўймайди. Иншооллоҳ ҳуснихатсиз, фаҳмимда хаттотликдан сал бўлса ҳам таълим беролдик, шекилли.

Шу сўз ила Охунднинг лабига мамнунлик нишонаси бўлиб кулги ёйилди. Бу ифтихор табассуми Машрабга ҳам юқди.

— Шубҳага ўрин йўқ, тақсир. Миннатдорлигимни изҳор этишдан ожизман. Бу қарзингизни қачон узурмен деган ташвишу андишадамен, кеча-кундуз, устод!

— Ўғлим! — деди ўпкаси тўлиб, димоғи ачиб келган Охунд. — Бу сўзларингиздан бошим осмонга етди. Лекин билиб қўйинг, таълиму илм қарзга берилмайди. Бу озми-кўпми билими бор бандаи мўминнинг Оллоҳ таоло олдидаги, ислом бандаси олдидаги қутлуг бурчи. Бас, шундай экан, мен фалончига фалон илм бердим деб керилмоқ куфр! Ўзингизга аён, бўтам, мен шу ёшга келиб, масчит-мадраса солдирмадим, азиз-авлиёлар шавқи-шукуҳига мақбара бино қилмадим, Маккаи мукаррамага азият чекиб бориб, пайгамбаримиз босган хоки-тупроқларни кўзимга суртмадим. Қўлимиздан келгани ёлғиз сизга ўхшаган беш-ўнтага оқ-қорани танитмоқ, ҳақ йўлини кўрсатмоқ бўлди. Шунга ҳам ҳар кеча-кундуз Парвардигори оламнинг Ўзига беҳад шукроналик ўқиймен. Илмим бор, деб керилиб юра-берганимда Оллоҳнинг даргоҳи мукаррамасига не билан борардим? Берган билимимга розиман, бўтам!

Шу кундан бошлаб, Машраб эркин қуш бўлди. Аммо Охунд уни бир дақиқа бекор қўймас эди. Кимлардандир китоб олиб келиб, нусха кўчиртирди, ўзидаги китоблардан нусха олдириб, кимларгадир совға қилди. Яна китоблар, қўлёзмалар топиб келди. Буюк ифтихор ва шукуҳ билан Машрабнинг қўлига тутар экан:

— Сизнинг ҳуснихатлигингиз, қолаверса, шу ишга журъат этганингиз кўп яхши бўлди-да, бўтам. Ўзимда йўқ китобларнинг нусхаларига эга бўлдим. Иншооллоҳ, савобдан сиз ҳам бебаҳра бўлмагайсиз. Ариқни бир киши қазийди, минг киши сув ичади. Савобга дохил бўляпсиз, бўтам! — деб мамнун ва масрур бўларди у. Машрабнинг бу машаққатли хизматини наза-

ридан қочирмас ва қуруқ қўймас, гоҳ ақча, гоҳ кийим-кечаклик билан сийлаб турарди, узундан-узун дуо қиларди.

Бир куни нариги хонага чиқиб кетган Охунд кўзларига суртиб қалин чарм муқовалик китоб кўтариб чиқди. Кўзлари мамнуният билан чақнаб, китобни Машрабга тутар экан, тарихини таъкидлади:

— Йигитлигимда отам раҳматликка илтимос қилиб, Боғдоддан келган бир муллага кўчиртириб олган эдим. Энди сизга бўлсин.

— Жуда табаррук экан-ку, тақсир, қандоқ бўлди?

Машрабнинг ийманиб қолганини кўрган Охунд дарров чорасини топди:

— Кўнглингиз хотиржам бўлсин. Мен мингдан-минг розиман. Сиздек шоирнинг мулкида ҳазрат Навоийнинг китоблари бўлмаслиги номақбул, бўтам. Китоб энди соҳибини топяпти. Бемалол олаверинг. Мабодо кўнглингизга фикр келиб «Устодни мен нима билан хушнуд этгум?» десангиз бир илтимос: ўз газалларингиздан бир дафтар тузиб беринг. Хонамнинг безаги бўлиб турсин, токи меҳмонларга кўрсатиб фахрланиб юргаймен!

Бозор Охунддек устодининг бу ҳиммат ва саховатидан кейин, унинг газалларига шунча ихлос қўйиб, уйда сақлашга ният билдириши Машрабни шошириб қўйди, кўз олди ёришиб, қувонч ва фахрланиш ичидан тўлқин уриб келди.

— Жоним билан, устод! — деди Машраб қўлини кўксига қўйиб.

— Агар малол келмаса! — деди Охунд мийигида кулимсираб. Унинг мийигини қоплаган қора ва қалин соқоллари ўзгача бир ранг ва салобат билан Машрабнинг назаридан ўтди. Шу вақтгача анча олисда бўлиб кўринган, унинг хатти-ҳаракатларидан чўчинқираб, ўзини олиб қочиbroқ юрган Машрабга бу улугвор, фикри равон, хокисор одам жуда яқин келиб қолгандек, унинг қаторидан жой олиб, манглайини силаб, бахт тилаб, йўлга солиб тургандек бўлди. Китоб инъом қилган чоқда шошинқирагани ҳам гап бўлмай, энди эсанкираб қолди, вужудини ҳаяжон тери босди. Титраганнамо товуш билан жавоб айтди:

— Нега малол келсин, устод! Билъакс, камина учун улуг эҳтиром. Лекин битикларимни бунчалик улуглаб, дафтар шаклида кўрмоқчи экансиз, бу менинг хаёлимга келмаган шараф! Жоним билан адо этурмен!

Ана шу кунларда Машрабнинг холаси дағдага билан келиб қолди. Эшиқдан кириши билан карнайини тортди:

— Хўш, айт, нима муддаонг бор? Қачонгача сургайсан тўй жавобини? Ё домлангнинг бир муддаоси борми — нега сени йўлга солмайди?

— Домлам билан гаплашганман — у киши рози.

— Хўш, бўлмаса нега галга соласан?

— Галга солаётганим йўқ-ку, холажон...

Хола оғзидагини оғзида, бўғзидагини бўғзида қолдириб юлиб кетди:

— Галга солмаганинг шуми? Сенга оғиз очганимдан бери уйланганлар битта болалик бўлди?

Машрабнинг ичини бир нима тилиб ўтди ва индамай эшикка қараб юрди. Арзигулни тополмаётгани, йўқотиб қўйгани камдай...

Неча гал эшиги тагидан, мактабининг олдидан ўтди. Арзигул осмонга учгандек ерда ҳам, кўкда ҳам йўқ эди. Энди нима қилди? У тентирай-тентирай ахийри дўсти Эргаш калтага учрамоқчи бўлди. У девонаи понсодга икки оғиз ширин сўз қилса, синглиси орқали билиб берармикин?

Машраб минг бир ҳаё билан Эргашнинг тепалик кўчасига бурилса, унинг ўзи қаршисидан келяпти. Шундай. Касал тузаламан деса, табиб ўз оёғи билан эшиқдан кириб келади. Машраб йўқотган матоҳини топиб олган одамдек қувониб кетди. Кўнгли ёришиб, қаршисига қараб бораверди. Кўчада ҳеч ким йўқ. Кеч кузнинг салқин шамоли кўча супуради. Йўл ёқасидаги дарахтлар япроқларини тўкиб, ихчам тортиб қолган. Чанг ётган. Бундан беш-ўн кун олдинги илиқ ҳавода алданган ариқ бўйидаги гиёҳлар кўм-кўк ниш уриб, энди нима қилишини билмагандек дириллаб турибди, шафқат кутгандек хийра осмонга термулади. Қуёш эса, тафтидан тушган, сарғимтил бўзга ўралгандек осмондан аримайдиган исқирт булутлар орқасидан аранг кўринади — на ялиғи бор, на ёруғи!

Чуст дўпписи чеккасига сурилган Эргаш калта Машрабни кўриши билан очилиб кетди. Улар анчадан бери кўришмаган эди. Эргаш калта чор-пахил бўлиб ёнига семиртди, бит кўзлари яна йилтиллаб, бўйи қисқа тортганга ўхшаб кетибди. Устида янги либос, талабалик йилларининг нуқси қарашларидан кўтарилган, иши юришиб кетган кишилардек ўзга ҳаяжон, ўзгача завқ-шавқ.

Машраб у яқин келиши билан бўзахўрликдан келатганини билди, умид косаси чил-чил синди: бу маҳалда ундан гап сўраб булармиди!

Эргаш калта эса узоқдан кўрган ондагидек такасалтанг юриш қилиб, оғзининг танобини қочириб келлаберди.

— Ҳа, шоир! Арзигул қалай? Йўқотиб қўйибсан, бу қандоқ бўлди. Йигит ҳам қўлидан кабутарини олдириб қўядими? Йигитнинг ёнида мана бундан бўлса, севганини биров ўғирламайди, — Эргаш калта беқасам чопонининг барини шиддат билан орқасига қайириб, садаф сопли, қинларига кумуш қуббачалар ёпиштирилган ханжарни кўрсатди. — Кўрдингми, исфахоний. Пўлати асил, тошни кесади. Арзигулни тополмаяпсанми? Тополмайсан! У олисда! Ит эмган отаси сухсурдай қизини Офоқхўжага элтиб ташлабди. Назр эмиш! Худо олдидаги бурчи эмиш!

— Нима деяпсан ўзи, Эргаш? Менга қара! — деди Машраб кўзларидан олов сачраб. Унинг вужудини совуқ тер босган эди.

— Ҳали хабаринг йўқми? Димоғинг китобнинг чангидан бошқа нарсани айирмайди шекилли. Арзигул кетди! Учиб кетди! — Осмонни кўрсатди Эргаш калта бармоқларини ёзиб.

— Қаёққа?

— Қашқарга! Бир ҳафта, йўқ, икки ҳафтача бўлди. Кечаси дадаси қайтиб келибдимиш. «Худога шукр, қарзимдан қутулдим» деб юрганмиш!

— Шу чин гапми?

— Худо урсин! Нима ёмонлик қилибсанки, сени алдайман?!

Машрабнинг кўз олди қоронгилашиб, тиззаларидан мадор кетди. Тақдирнинг шундай ёзуқлари бор эканми ҳали?» — деб пичирлади ич-эти қақшаб.

